

К.Ф.САДЫГОВ

МИЛЛИ ИГДИСАДИЈЛАТЫН
ДӨВЛӘТ ТӘНЗИМЛӘНМӘСИНИН
КОНСЕПТУАЛ ӘСАСЛАРЫ

АЗӘРНӘШР
БАКЫ - 1999

ББК 33 С (А3)

С15

Рә'чиләр: Азәрбајчан Е.А. мұхбир үзвү, иғт. елм. доктору проф
Тејмур Сүлејман оғлу Вәлијев,
иғт. елм. намизәди, дос **Мәммәднәби Молла оғлу Маһмудов.**

Елми редактору Иғтисад елмләри доктору, проф.
Мәммәдһәсән Ханлар оғлу Мејбуллајев.

С15 К.Ф.САДЫГОВ

Милли Иғтисадијјатын дәвләт тәнзимләnmәсинин консентуал әсаслары
"Азәрнәшрин грифи илә чап олунуб." 1999. сәһ 72

Китабда базар мұнасибәтләри шәраитиндә дәвләтин ролу, иғтисадијјатын дәвләт тәнзимләnmәсинин илкин шәртләри, нәзәри бахыш вә мүддәалары арашдырылмыш, милли иғтисадијјатын инкишафынын дәвләт тәнзимләnmәси системи һағында әтрафлы мә'лумат верилмиш вә базар мұнасибәтләринә кечид дөврүндә Азәрбајчан Республикасы иғтисадијјатынын хұсусијјәтләри, дәвләт тәнзимләnmәси системинин формалашмасында истифадә олунмасынын мүмкүн јоллары вә м ә р һ ө л ө л ә р и т ә д г и г е д и л м и ш д и р .

Тәдгиг олунан китаб иғтисади али мәктәбләрин тәләбәләри (тәһсили бүтүн сөвијјәләриндә), аспирантлар, мұәллимпәр вә милли иғтисадијјат саһәсиндә ихтисаслашан елми ишчиләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

С15 0602010300

м-651(07)-99

әлансыз

© К.Ф.Садыгов.

МҮНДӘРИЧАТ

КИРИШ.....4

Фәсил 1. Базар мунасибәтләри шәраитиндә дөвләтин ролу

- 1.1. Игтисадијјата дөвләтин мұдахиләсинин маһијјәти
вә мөгсәдләри.....5
- 1.2. Игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин тарихи -
нәзәри илкин шөртләри.10
- ✓ 1.3. Игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин
объектләри вә әсас истигамәтләри.13

Фәсил 2. Игтисадијјатын дөвләт тәнзимлән- мәсинин мұһум нәзәри мұддәалары.

- 2.1. Милли игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин
классик вә Кејнсчи концепсијалары. 22
- 2.2. Макроигтисади тәнзимләнмәнин мұасир мөктәб-
ләри. 32

Фәсил 3. Милли игтисадијјатын инкишафынын дөвләт тәнзимләнмәси системи

- ✓ 3.1. Дөвләт тәнзимләнмәси системи анлајышы вә онун
тәркиби. 37
- ✓ 3.2. Игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин метод-
лар системи. 41

Фәсил 4. Базар мунасибәтләринә кечид дөврүндә Азәрбајҗан Республикасы игтисадијјаты- нын дөвләт тәнзимләнмәси

- ✓ 4.1. Азәрбајҗан Республикасында милли истәһсалын
тәнзимләнмәси хұсусијјәтләри. 56
- ✓ 4.2. Милли игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәси
системинин формалашма мөрһәләләри.....64

Истифадә олунаң әдәбијјатын сијаһысы..... 71

К И Р И Ш

Азәрбајҹан Республикасынын социал јөнүмлү сәмәрәли базар игтисадијјатына јолу дәвләт гурумлары гаршысында милли игтисади системин идарә олунмасынын сәвијјәсинә вә кәјфијјәтинә јени тәләбләр ирәли сүрүр.

Игтисад елмимиз үчүн ән'әнәви олмајан игтисадијјатын дәвләт тәнзимләnmәси проблемләринин нәзәри - концептуал әсаслары, онун инкишаф етмиш өлкәләрдә истифадәсини, Шәрғи Авропа өлкәләриндә вә МДБ-нин бә'зи республикаларында һәлә тарихин өлчүсү үзрә бөјүк олмајан тәчрүбәси, республиканын бу вә ја диҹәр сивилизасијяларынын инкишафы типинә мәнсубијјәтини, әһалинин мә'нәви гурумларынын хүсусијјәтләрини, милли ән'әнәләринин тә'сирини, мәдәнијјәт типини, ән'әнәви дәјәрләри нәзәрә алмајан шаблон, стандарт гәрарларын гејри - сәмәрәлилијини кәстәрир. Белә шәраитдә елмимиздән, нәинки јени бахышлар, әввәлләр мә'лум олмајан гаршылыглы әлағәләрин ачылмасы, һәмчинин кәјфијјәтчә јени нәзәри үмумиләшдирмәләр тәләб олунур. Гејд олунанлар мөвзунун актуаллығыны бир даһа вурғулајыр.

Ишин мәгсәди игтисадијјатын дәвләт тәнзимләnmәсинин нәзәри бахыш вә мүддәаларыны өјрәниб арашдырмағ, онун базар мүнәсибәтләринә кечид дөврүндә Азәрбајҹан игтисадијјатында хүсусијјәтләрини, истифадә олунмасынын мүмкүн јолларыны вә мәрһәләләрини тәдгиг етмәкдир.

Тәгдим олунан китаб игтисади али мәктәбләрин тәләбәләри (тәһсилин бүтүн сәвијјәләриндә), аспирантлар, мұәллимләр вә милли игтисадијјат сәһәсиндә ихтисаслашан елми ишчиләр үчүн нәзәрдә тутулур.

Фәсил 1. Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә дөвләтин ролу

1.1. Игтисадијјата дөвләтин мұдахиләсинин маһијјәти вә мәгсәдләри

Бүтүн игтисади системләрдә дөвләт игтисадијјата мұдахилә едир. Ајдындыр ки, мұасир базар игтисадијјатында, инзибати - амирлик системинә нисбәтән игтисадијјаты дөвләт даһа аз, мұәјјән һәдд дахилиндә тәнзимләјир. Лакин буна бахмајараг дөвләтин мұһүм игтисади ролу галмагдадыр.

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәси, мөвчуд социал - игтисади системи сабитләшдирмәк вә дәјишкән шәраитә ујғушлашдырмаг мәгсәдилә, сәлаһијјәтли дөвләт идарәләринин вә ичтимаи тәшкилатларын һәјата кечирдији ганунчулуг, ичра вә нәзарәт характерли тәдбирләр системини нәзәрдә тутур.

Базарлы тәсәррүфат инкишаф етдикчә хұсуи мұлкијјәт әсасында автоматик һәлл олуна билмәјән игтисади вә социал проблемләр јараныр вә кәскинләшир. Белә ки, үмуммилли мигјасда кениш тәкрар истеһсалын давам етдирилмәси үчүн зәрури олан, лакин хұсуи капиталын нөгтеји - нәзәри илә азрентабелли вә рентабелсиз олан мұәссисәләрдә әһәмијјәтли инвестисијаларын гојулмасы зәруријјәти,. саһәви аә үмумтәсәррүфат бөһранлары, күтләви ишсизлик, пул тәдавлүнүн позулмасы, дүнја базарларында рәгабәтин кәскинләшмәси дөвләтин игтисади сијасәтини тәләб едир.

Нәзәри чәһәгдән дөвләтин игтисади сијасәти анлајышы, игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәси анлајышындан кенишдир, белә ки, биринчиләр дөвләтин тәсәррүфат һәјатына мұдахилә етмәмәси принципинә дә әсаслана биләр. Мұасир дөврдә дөвләтин социал - игтисади просесләрә мұдахилә етмәмәси ағласығмаздыр. Артыг хејли мүддәтдир ки, игтисадијјатын дөвләт

тәнзимләнмәсинин зәрурилији, онун миҗасы, форма вә интенсивлији һаггында мүбаһисәләр кедир. Буна көрә дә игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси вә дәвләтин игтисади сийасәти чағдаш дөврдә демәк олар ки, ејни мә'на кәсб едир.

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин объектив мүмкүнлүјү мүәјјән игтисади шәраитдә јараныр. Проблемләрин, чәтинликләрин кетдикчә артмасы һәмим imkanларын реаллыға чеврилмәси үчүн игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсини зәрурәтә чевирир.

Мүасир шәраитдә игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси кениш тәқрар истәһсал просесинин тәркиб һиссәсидир. О, мүхтәлиф вәзифәләри јеринә јетирир, мәсәлән, игтисади артымын стимуллашдырылмасы, мәшғулулугун тәнзимләнмәси, саһәви аә рекионал гурумларда мүтәрәгги ирәлиләјишләри һәвәсләндирмәк, идхалы дәстәкләмәк вә с.

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин конкрет истигамәтләри, формасы, миҗасы конкрет дөвр үчүн бу вә ја диқәр өлкәдә игтисади вә сосиал проблемләрин сәчијјә вә кәскинлији илә мүәјјәнләшир.

Бир сыра сәбәбләрден игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин инкишаф етмиш механизми Гәрби Авропа өлкәләриндә (Франсада, Алманијада, Һолландијада, Скандинавија өлкәләриндә, Австријада, Испанијада), Јапонијада, инкишаф етмәкдә олан Асија вә Латын Америкасы өлкәләриндә тәшәккүл тапмышдыр. Дәвләтин игтисадијјата мүдахиләси АБШ-да, Канадада, Австралијада Авропадан фәргли олараг нисбәтән зәифдир. Белә ки, бу өлкәләр чидди игтисади вә сосиал сарсынтылар кечирмәјиб, икинчи дүнја мүһарибәсинә мә'руз галмајыб, орада сосиализм лагери јаранмајыб вә сонрадан дағылмајыб вә хусуси капитал күчлү мөвгеләрә маликдир. Бунунла јанашы һәмим өлкәләрдә игтисади конјуктуранын писләшмәси дөврүндә, ишсизлик вә инфлјасијанын јүксәк

көзөтөрүчүлөри заманы иктисадијјатын дәвләт
тәәнзимләнемәси мүһүм рол ојнајыр.

Дәвләт мүлкијјәти әсасында планлы тәсәррүфатдан
хүҗүсүсү мүлкијјәтә әсасланан базар иктисадијјатына кечиди
һәҗјата кечирән социалист өлкөләриндә, мүстәгил
иктисадијјат формалашдыран инкишаф етмәкдә олан
өлкөләрдә иктисадијјатын дәвләт тәәнзимләнемәсинин
мүһүстәсна ролу вардыр.

Дәвләтин иктисадијјата мүдаһиләси механизмини
ајлшылашдырмағ үчүн, онун субъектләрини, объектини,
мәҗгәсәдләрини, һәмчинин инкишаф мәрһәләләрини
хаҗәтәриәзә етмәк мәҗсәдәујғун оларды.

Иктисади сијасәтин субъектләринә тәсәррүфат
марағларынын дашыјычылары, тәмсилчиләри вә
ичтисадијјатчылары аиддир.

Тәсәррүфат марағларынын дашыјычылары бири-
бириндән бир сыра сәчијјәләрлә фәргләнән (әмлака, кәлир
үзрә, фәалијјәтә кәрә, пешәјә кәрә, саһәви вә реҗионал
марағлар үзрә) социал группалардыр. Бура фәһлөләр вә
мүһүссисә саһибләри, фермерләр вә торпағ саһибләри,
хыҗырда вә ири саһибкарлар, идарәедичиләр вә сәһмдарлар,
сәҗрбәст пешә саһибләри, дәвләт гуллуғчулары вә с.
дәхилдир. Бу группаларын һәр бириндә онларын социал
иктисади вәзијјәти, һәмчинин бу вә ја диқәр реҗион вә
фәәлијјәт нөвү илә шәртләнән өз марағлары вардыр. Бу
группун нүмајәндәләри өз марағларыны күтләви
информасија васитәләриндә иктисади вә социал сијасәт
үзрә мәс'ул олан дәвләт тәшкилатларына арзу, хаһиш вә
еҗтиразларла мүраҗиәт васитәсилә фәрди ифадә едирләр.
Бу тәсәррүфат марағларынын тәсәррүфаты тәәнзимләјән
дәвләт апараты илә әлағәләрин илкин хәттидир.

Базар иктисадијјаты инкишаф етмиш өлкөләрдә
иктисади марағларын дашыјычылары чоһсајлы
иттифағларда, саһибкарлар, фермерләр, мүхтәлиф
тиҗарәтчиләр, төләбәләр, мақлерләр, әҗзачылар вә с.

иттифагларда бирләширләр. Бу тәшкилатларын бә'зиләринин мил'онларла үзлөри (мәсәлән һәмкарлар), дикәрлөри тәмсил олунмуш капиталын һәчминә көрә (саһибкарлар бирлији, банклар, тичарәт палатасы) фәргләнирләр. Белә тәшкилатлар тәсәррүфат марагларынын тәмсилчиләридир.

Тәсәррүфат марагларынын ән күчлү тәмсилчиләри һәмкарлар вә саһибкарлар бирлијидир. Онлар дәвләтин игтисади сијасәтинә максимум тә'сир көстәрмәјә чалышараг, өзләринин сосиал - игтисади сијасәт концепсијаларыны һәјата кечирирләр.

Һәмән тәсәррүфат мараглары дашыјычыларынын игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси органларына төвсијјәләр, мәсләһәтләр, меморандумлар вә дикәр јолларла тә'сири-тәсәррүфат марагларынын дәвләтин игтисади сијасәтилә әләгәнин икинчи хәттидир.

Сосиал - игтисади, сијаси, дини, мәдәни, еколожи вә дикәр спесифик рекионал марагларын тәмсилчиләри сијаси партијалардыр. Игтисади марагларын дикәр тәмсилчиләриндән фәргли олараг сијаси партијалар үмуммилли мараглар мөвгәјиндән чыхыш едирләр.

Дәвләтин игтисади сијасәт програмыны игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин субјектләри, јә'ни тәсәррүфат марагларынын ичрачылары һәјата кечирирләр. Бу исә дәвләтин игтисади сијасәтинин трансформасијасында әсас олан, үчүнчү хәттдир.

Тәсәррүфат марагларынын ичрачылары, јә'ни игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси субјектләри, һакимијјәтин үч голу, һәмчинин мәркәзи милли банкыдыр. Федератив типли дәвләтләрдә федератив вә јерли сәвијјәдә мувафиг олараг үмүмдәвләт вә јерли игтисади мараглары горујан парламент вә һөкүмәтләр мөвчуддур.

Дәвләт вә хүсуси игтисади сијасәт субјектләринин чуғлашмасы вә онун нәтичәсиндә, нәзәри вә классик схемләрә ујғун кәлмәјән, парламент вә ја президент

республикаларында јаранмыш јени тәнзимләјичи органлар игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси механизминин өјрәнилмәси нөгтеји - нәзәриндән мараг доғуруп. Мәсәлән, саһибкарлар вә зәһмәткешләр арасында разылашмаларын тәнзимләнмәси үчүн саһибкарлар бирлији, һәмкарлар иттифагы вә ичра һакимијјәти нүмајәндәләриндән ибарәт орган јарадылып.

Игтисадијјат назирлији вә саһәви саһибкарлар иттифагынын нүмајәндәләриндән ибарәт ажры - ажры саһәләрин инкишафы үзрә шуралар, комитәләр тәшкил олуруп. Аналожи шуралар дәвләт рекионал програмларын һәјата кечирилмәси үчүн јарадылып.

Бу органлар сечилмир вә чох һалда парламент тәрәфиндән тә'јин олунамур, әсасән мәркәзи вә јерли һакимијјәт органлары илә биржә, јә'ни игтисади марагларын тәмсилчиләри тәрәфиндән формалашыр. Чох вахт онлар билаваситә һәјата кечирилир, бә'зән дә игтисади вә социал тәнзимләнмә тәдбирләри үзрә гәрарлар гәбул едир.

Тәсәррүфат тәнзимләнмәсинин дәвләт - хусуси органларынын диқәр групу фәалијјәт сфералары: мәсәлән, елми - техники, һәрби - техники истигамәтдә, рекионал сијасәт үзрә, дахили су јоллары үзрә, пешә тәһсили үзрә јарадылмыш шуралардыр. Саһәви шуралардан фәрғли олараг ораја һөкүмәт органларынын әмәкдашлары вә експертләри илә јанашы ән мүхтәлиф саһәләрин, банкларын, ажры - ажры фондларын, мүһәндис бирликләринин, һәмкарларын, ичтимаи һәрәкатларын нүмајәндәләри дахил едилир. Онларын төвсијјәләри дәвләтин игтисади сијасәтинин принципиал истигамәтинә, бүдчә вә мүхтәлиф фондларын вәсаитләринин хәрчләнмәсинә аиддир. Бу исә өз нөвбәсиндә игтисади марагларын дашыјычылары илә игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси арасында әлагәнин дөрдүнчү јолудур. Һәмин хәтт үзрә хусуси тәсәррүфат марагларынын диқәр

сoсиал пeшә вә ичтимай группарын мараглары илә тәсһини һәјата кечирилир.

Тәсәррүфат марагларынын дашыҗычылары вә тәмсилчиләринин дәвләтин игтисади сijasәтинә гаршылыглы тә'сиринин чох саҗлы имканлары мөвчуддур. Белә ки, күтләви информасија органлары, нүмајишләр, манифестасијалар, имза топламаг, мәһкәмәјә мүрачиәт етмәк васитәләри илә тә'сир кәстәрмәклә һәјата кечирилир.

Игтисадијјатын дәвләт тәнзәимләнмәсинин мүвәффеҗијјәтләри артым темпиндә, тәсәррүфат структурунун јахшылашмасында, мәшғуллуғун жүксәлмәсиндә, сағлам тәдијјә балансында, инфлјасија темпинин ашағы дүшмәсиндә, әһалинин һәјат сәвијјәсинин артмасында тәзаһүр едир.

Икинчи, игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин наилијјәтләри дәгиг кәмијјәтләрлә өлчүлмәси мүмкүн олмајан кәстәричиләрдә ифадә олунур: сoсиал кәркинлик сәвијјәсиндә (тә'тилләр, нүмајишләр, һәмкарлар тәшкилатынын, сәнајә тичарәт палатасынын һөкүмәтин игтисади сijasәтинә гаршы тәнгиди чыхышлары), тәнзимләнмә фәалијјәтинин күтләви информасија васитәләриндә гijмәтләндирилмәсиндә, әтраф мүһитин вәзијјәтиндә, һәјатын кәјфијјәтиндә әксини тапыр.

Үчүнчү, тәсәррүфат марагларынын дашыҗычылары бирбаша вә өз бирликләри васитәсилә һөкүмәтин фәалијјәтинә мүнәсибәтини билдирир.

1.2. Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин тарихи - нәзәри илкин шәртләри

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин илкин шәртләри тарихи вә нәзәри һиссәјә аҗрылып. Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин тарихи илкин шәртләринә ашағыдакылары аид етмәк олар:

- мә'лум олдуғу кими феодал мүнәсибәтләри ичәрисиндә јени сәнајә истәһсал үсүлунун јаранмасы өзбашына, садә јолла әмәлә кәлмәмишдир. Илкин капитал јығымы просесиндә дәвләтин һәлл едичи хидмәти олмуш, беләликлә, игтисадијјата дәвләтин мүдахиләсинин башланғычыны гојмушдур;

- игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси системинин формалашмасында социал һәјатын динамизми бөјүк рол ојнамышдыр. Сәнајә чәмијјәтинин инкишафы кедишиндә фәһлә һәмкарлар иттифаглары вә сијаси партијалар мејдана кәлмиш, саһибкарлар бирлији јаранмыш, гаршыдурма кәскинләшмишдир. Бунунла әлагәдар марагларын аһәнкдарлашмасы мәгсәдилә игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси зәруријјәти мејдана кәлмишдир;

- игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин тарихи илкин шәртләриндән әһәмијјәтлисидир бир чох өлкәләрдә, һәлә узаг орта әсрләрдән кәлиб чыхан күчлү һүғуи нормаларын јығылмасы, инзибати мүәссисәләрин јаранмасы нәтичәсиндә бүрократик апаратын формалашмасыдыр;

- бә'зи өлкәләрдә игтисадијјатын тәнзимләнмә формаларына мүстәмләкәчилик бөјүк из салмышдыр. Беләки, дахили базарларын дарлығы шәраитиндә дәвләт әмтәә вә капиталын мүстәмләкәләрә өтүрүчүләри ролунда чыхыш едирди;

- тарихи шәртләр сырасында игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинә ән күчлү тә'сир кәстәрән мүһарибәләрин хүсуси јери вардыр. Мәһз мүһарибәләр дөврүндә игтисадијјатын дәвләт тәрәфиндән мәркәзләшдирилмиш тәнзимләнмәси әмин - аманлыг шәраитиндә көрүнмәјән мигјаса чатырды.

Дәвләтин игтисадијјата мүдахиләси үчүн нәзәри илкин шәртләрини бәшәр чәмијјәтинин јүзилләрлә јаратдығы игтисади нәзәријјә тәшкил едир:

- базар механизминин нормал фəалијјəтини тə'мин етмəк үчүн дəвлəт ганун вə дикəр актлар шəклиндə базар гүвəлəрин ишинин ганунверичилик - һүгути əсасыны һазырламалыдыр. Бунун үчүн тəсəррүфат һүгугунун јарадылмасынын демократик əсасы кими "ганунла гадаған олунмајан һəр шej мəғбулдур" принципи гəбул олунмалыдыр;

- игтисадијјатын дəвлəт тəнзимлəнмəсинин мүһүм нəзəри илкин шəртлəриндən бири игтисади инкишафын сабитлијинин дəври олараг баш верən позулмасыдыр;

- базар игтисадијјаты шəраитиндə чəмијјəтин бир сыра игтисади тəлəбатларынын онун механизми əсасында өдəнилмəси гejри - мүмкүндүр. Игтисадијјатын бə'зи бөлмəлəриндə хусуи вə чəлболунмуш капиталын тəдбиги сəмərəли дејил. Онларын сырасына социал сферанын саһəлəри (сəһијјə, тəһсил, фундаментал елм), мүвəгтəти вə ја хроники зəрəрлə ишлəјən ажры - ажры мүəссисəлəр, жүксəк капиталтутумлу саһəлəр, əһəмијјəтли илкин хəрч тəлəб едən вə бəјүк рисклə, гejри - мүəјјəнликлə бағлы габагчыл елм тутумлу саһəлəрин инкишафы аиддир;

- базарын фəалијјəти кедишиндə социал проблемлəрин вə социал əдалəтсизлијин јаранмасы вə кəскинлəшмəси. Чəмијјəтин бүтөвлүкдə марағыны тəмсил едən дəвлəт, базар рəгабəтинин лабүд нəтичəси олан, истəһсалчыларын игтисади дифференциаллашмасынын (фəргинин) тəһлүкəли һəдди ашмамасы үчүн онун гаршысыны алмаг игтидарына маликдир;

- рəгабəт системи вə гијмəт системиндə ағыр нəтичəлəрə кəтириб чыхара билən инһисарлашма процесинин инкишафыдыр .

Тарихи - нəзəри илкин шəртлəр игтисадијјатын дəвлəт тəнзимлəнмəсинин объектлəрини вə мүһүм əсас истигамəтлəрини мүəјјəнлəшдирмəјə əсас јарадыр.

1.3. Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин објектләри вә әсас истигамәтләри

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси објектләри игтисадијјатын нормал фәалијјәти вә социал стабиллији сахламағ үчүн зәрури олан, автоматик һәлл олунмајан вә һәлли кәләчәкдә мүмкүн ола билән сфералар, саһәләр, рекионлар, һәмчинин өлкәнин игтисади-сијаси һәјатында баш верән вәзијјәт, һадисә вә шәраитлә бағлы проблем вә чәтинликләрдир.

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси објектләринә әсасән аиддир:

- игтисади тсикл;
- игтисадијјатын секториал, тәсәррүфат вә рекионал структуру;
- капитал јығымы шәраити;
- мәшғуллуг;
- пул дөвријјәси;
- тә'дијјә балансы;
- гијмәтләр;
- елми - тәдгигат вә тәчрүбә - конструктор ишләри;
- рәгабәт шәраити;
- социал мүнәсибәтләр, ишчиләрлә саһибкарлар арасында мүнәсибәтләр, социал тә'минат;
- кадрларын һазырланмасы вә јенидән һазырланмасы;
- әтраф мүһит;
- харичи игтисади әлагәләр.

Ајдындыр ки, адлары чәкилән објектләр мүхтәлиф характер дашыјыр. Белә ки, онлар макроигтисади просесләри - тәсәррүфат тсикли, өлкә мигјасында капитал јығымы, ајры - ајры саһәләри, әрази комплексләрини, һәтта субјектләр арасында мүнәсибәтләри - рәгабәт шәраитини, һәмкарлар иттифағлары илә саһибкарлар бирлији арасында, дәвләтин тәнзимләјичи органлары арасында мүнәсибәтләри әһатә едир.

Онлардан эн мүһүмлөрүнө нөзөр салаг.

Дөвлөтин антисиклик сijasәти вә ја тәсәррүфат конјуктурасынын тәнзимләнмәсинин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, бөһран вә депрессия заманы әмтәә вә хидмәтләрә тәләб, капитал гојулушлары вә мәшғуллуг стимуллашдырылсын. Бунун үчүн хусуси капиталла әлавә малијјә күзәшtlәри едилир. Дөвләт хәрчләри вә инвестисиялар артырылыр. Өлкәнин игтисадијјатынын узунмүддәтли вә кәскин јүксәлиш заманы әмтәә еһтијатларынын түкәнмәси, идхалын артмасы вә тәдијјә балансынын писләшмәси, иш гүввәсинә тәләбин тәклифдән чох олмасы вә сон нәтичәдә әмәк һагты вә гијмәтләрин әсассыз сурәтдә галхмасыдыр. Белә вәзијјәтдә игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин вәзифәси кәләчәкдә истәһсал, инвестисия вә мәшғуллуғун мүмкүн тәнәззүлүнүн дәринлик вә мүддәтини гысалтмаг, һәддиндән артыг әмтәә истәһсалы вә капитал јығымынын имкан дахилиндә азалтмаг мәгсәдилә тәләбин, инвестисияларын, истәһсалын артымынын ләнкидилмәсидир.

Саһәви вә әрази структуру саһәсиндә игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәси, һәмчинин, малијјә стимулларынын вә дөвләт капитал гојулушларынын көмәјилә һәјата кечирилир, һансылар ки, ажры - ажры саһәләрә вә рекионлара үстүнлүк верән шәраити тә’мин едир. Бир һалда јардым узун мүддәт бөһран вәзијјәтиндә олан саһә вә әрази ваһидләринә кәстәрилир; диқәр һалда исә елми - техники тәрәгги дашыјычылары олан саһәдаһили, саһәләрарасы вә бүтөвлүкдә халг тәсәррүфатында мүтәрәгги структур дәјишикликләринә кәтириб чыхаран, онун сәмәрәлилијинин вә рәгабәт габилитетлилијини артыран јени саһәләрин вә истәһсал нөвләринин инкишафынын һәвәсләндирилмәсинә јөнәлдилир. Ејни заманда истәһсалын һәддән артыг тәмәркүзләшмәсинә гаршы тәдбирләр дә һәјата кечрилир.

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин мүһүм объектләриндән бири капитал јығымыдыр. Базар игтисадијјатында кәлирин газанылмасы, мәнимсәнилмәси вә капиталлашмасы тәсәррүфат фәалијјәтинин һәмишә башлыча мәгсәдинә хидмәт едир. Буна көрә дә јығымын һәвәсләндирилмәсинин дәвләт игтисади сijasәти илк нөвбәдә тәсәррүфат субъектләринин игтисади марагларына ујғун кәлир. Ејни заманда јығымын дәвләт тәнзимләнмәси долајы јолла игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин диқәр объектләринә хидмәт едир. Ајры - ајры дөврләрдә инвесторlara вә ја саһә вә әрази үзрә онларын мүхтәлиф группларына әлавә имканлар јаратмагла тәнзимләјичи органлар игтисади тсиклә вә структура тә'сир кәстәрир.

Мәшғуллуғун тәнзимләнмәси базар игтисадијјатынын нөгтеји - нәзәринчә иш гүввәсинин тәләб вә тәклифи арасында нормал нисбәтин сахланылмасыны нәзәрдә тутур. Бу нисбәт игтисадијјатын ихтисаслы вә интизамлы ишчиләрә олан тәләбатыны тә'мин етмәлидир. Һансыларын ки, әмәк һаггы онлар үчүн әмәјә кифајәт гәдәр һәвәс јаратмаға хидмәт етмәлидир. Лакин тәләб вә тәклиф арасында нисбәт әмәк һаггынын һәддиндән артыг артмасына кәтириб чыхармамалыдыр. Чүнки белә бир һал милли рәгабәт габилијјәтинә мәнфи тә'сир кәстәрә биләр. Мәшғуллуғун кәскин сурәтдә ашағы дүшмәси дә арзуедилмәздир. Белә ки, ишсизләр ордусунун артмасына, истәһлак тәләбинин ашағы дүшмәсинә, веркиләрин азалмасына, јардым үзрә хәрчләрин чоһалмасына, ән әсасы исә, тәһлүкәли социал нәтичәләрә кәтириб чыхарыр.

Дәвләтин тәнзимләјичи органларынын даими диқәт объекти пул дөвријјәсидир. Пул дөвријјәсинин тәнзимләнмәсинин әсас истигамәти игтисадијјат үчүн чидди тәһлүкә тәшкил едән инфлјасијаға гаршы мүбаризәдир. Пул дөвријјәсинин тәнзимләнмәси долајы јолла диқәр объектләрә - јығым шәраитинә, гијмәтләрә, социал мүнәсибәтләрә дә тә'сир кәстәрир.

Өлкөнүн сағламлығынын объектив көстөрчиси тә'дијә балансынын вәзијјәтидир. Базар мүнәсибәтли бүтүн өлкөлөрдә дәвләт идхал вә ихрача, капиталын һәрәкәтинә, милли валјутанын 'курсунун артмасына вә ја азалмасына, тичарәт мұғавилә сијасәтинә вә бејнәлхалг игтисади интегрәсијаларда иштирака тә'сир көстөрмәк јолу илә тә'дијә балансынын оператив вә стратеги тәнзимләнмәсини ардычыл сурәтдә һәјата кечирир.

Тәнзимләнмәнин мұһүм объектләриндән бири дә гијмәтдир. Гијмәтләрин динамикасы вә структуру игтисадијјатын вәзијјәтини әкс етдирир. Гијмәтләр дә өз нөвбәсиндә тәсәррүфатын структура, капитал гојулушунун шәраитинә, милли валјутанын сабитлијинә, социал мұһитә күчлү тә'сир көстәрир.

Дәвләтин тәнзимләјичи гурумлары игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин диқәр объектләринә дә тә'сир көстөрмәјә чалышырлар. Мәсәлән, хусуси фирмаларын елми тәдгигатларын инкишафында, онун нәтичәләринин тәдбигиндә, әмтәә, капиталын, топланмыш билик вә тәчрүбәнин ихрачы истигамәтиндә һәвәсләндирилмәси. Рәгабәт гәјдаларына риәјәт олунамасы, социал мұдафиә, әтраф мұһитин горунмасы үзрә ганунларын өјрәнилмәси вә тәкмилләшдирилмәсидир.

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси объектләри онларын һәлл едәчәји вәзифәләрин сәвијјәсиндән асылы олараг фәргләнир. Онлар ашағыдакы иерархик сәвијјәләрә ајрылыр; фирма сәвијјәси; рекион; сәһә; игтисадијјатын бөлмәси (сәнајә, кәнд тәсәррүфаты, хидмәт); бүтөвлүкдә тәсәррүфат (тсиклик, пул дөвријјәси, елми - тәдгигат вә тәчрүбә - конструктор ишләри, гијмәтләр); глобал (социал мүнәсибәтләр, еколокија); милли сәвијјәдән үстдә дуран сәвијјә (харици өлкәләрләрлә игтисади - сијаси мүнәсибәтләр, интегрәсија просесләри).

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин али мөгсәди игтисади вә социал сабитлик вә мөвчуд гурумун өлкә

дахилиндә вә харичдә мөвгејинин мөһкәмләндирилмәси, онун дәјишмәкдә олан шәраитә ујғунлашмасындан ибарәтдир. Баш мәгсәддән конкрет әләгәли мәгсәдләр ајрылып ки, онлары һәјата кечирмәдән али мәгсәдә чатмаг гејри - мүмкүндүр. Һәмин конкрет мәгсәдләр игтисадијјатын дәвләт тәнзимләnmәсинин объектләри илә ғырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Мәсәлән, игтисади тсиклин дүзәлдилмәси - өз объектинә, башга сөzlә игтисади тсиклә истигамәтләnmишдир; тәсәррүфатын саһәви вә рекионал структурунун тәкмилләшдирилмәси - секториал, саһәви, рекионал структура; әтраф мүһитин јахшылашдырылмасы - әтраф мүһитә вә с.

Ајдындыр ки, адлары чәкилән мәгсәдләр, биринчиси, әһәмијјәт вә мигјасы үзрә ејни дејилләр, икинчи, бири - бири илә гаршылыгылы сурәтдә сых әләгәдә олурлар. Чох вахт бир мәгсәди гојуб она наил олмаг диқәрләриндән асылы олмадан гејри - мүмкүндүр. Белә ки, елми - тәдгигат вә тәчрүбә-конструктор ишләринин стимуллашдырылмасыны капитал јығымына әлверишли шәраит јаратмадан, конјуктураны низамламадан, игтисадијјатын саһә структуруну тәкмилләшдирмәдән, пул дәвријјәсини сабитләшдирмәдән тәсәvvүр етмәк гејри - мүмкүндүр.

Конкрет хусуси мәгсәдләр долајы јолларла диқәр, чари дәвр үчүн даһа јүксәк мәгсәдләрә наил олмаға хидмәт көстәрир. Белә ки, истеһлак мөһсуллары истеһсал едән мүәссисәләрин модернләшмәсинә әлавә инвестицијалар мәгсәди, диқәр тәрәфдән: өлкәдә истеһсал олунмуш истеһлак мөһсулларынын сабитлијини тә'мин едәр, хәрчләри ашағы салар, һәмән мөһсулларын идхалыны азалдар, һәмин рекионларда тәсәррүфат конјуктуруна вә мәшғуллуға тә'сир көстәрәр, бу рајонларда социал кәркинлији азалдар, верки имканларыны кенишләндирәр, истеһлак тәләбинә вә гијмәтләрә дә чидди тә'сир едә биләр.

Гејд олунаи мэгсэдлэр гисмэн бир-бирини эвэз едэ билэр, мүвэгтэти олараг реал тэсэррүфат вэ социал вэзијјэтдэн, игтисадијјатын дөвлэт тэнзимләнмэси субъектлэри бу вэзијјэтин савијјэсини вэ һөкүмэт органлары тэрәфиндэн һәмин вахт бөлүмү әрзиндә мүәјјән етдији приоритет мэгсэдлэр системиндән асылы олараг бә'зилэри даһа әһәмијјәтли сајылып вэ дикәрләрини өзүнә табе едәр. Јухарыда адлары чәкилән һәр һансы бир мэгсэд дикәр мэгсэдләрин һәјата кечирилмәсинә хидмәт, көмәк вэ ја мане олар. Беләликлә, игтисадијјатын дөвлэт тэнзимләнмәсинин мэгсэдлэри системиндә тәкчә конкрет мэгсэдләрин али мэгсәдә табе олунмасы мүнәсибәтлэри, ејни заманда комплекс мэгсэдлэр арасында да бир - бири илә гаршылыгылы табечилик әлагәлэри, башга сөзлә, биринчи, икинчи, үчүнчү дәрәвәли вэ с. мэгсэдлэр мөвчуддур.

Ајры - ајры мэгсэдләрин вэзијјәти игтисадијјатын дөвлэт тэнзимләнмәси мэгсэдлэри системиндә гејри - сабитдир. Онлар тэсэррүфат вэзијјәтиндән, игтисади вэзифәләрдән (өн плана чәкилән) асылы олараг даим дәјишкәндир.

Игтисади мүстәгиллијин тәбиәти бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә еквивалент иштиракын объектив зәрурилијиндән вэ республиканын комплекс игтисади - социал инкишафындан ирәли кәлир. Суверенлик шәраитиндә республиканын игтисади системи һәр һансы шәкилдә јухары идарәетмә органлары илә мүрәккәб разылашма просеси кечмәдән өз әразисинин социал - игтисади инкишафынын мүһүм мәсәләлэри үзрә, өз арзусу илә бу вә ја дикәр истигамәтә үстүнлүк вермәјә сәрбәст сечмә имканына маликдир. 'Нәтичә е'тибары илә, игтисадијјатын инкишафынын һәр бир мәрһәләсиндә истәһсалын игтисади структуру, онун фәалијјәтинин мөвчуд сәвијјәси, гијмәт сијасәти вэ с. нәзәрә алынмагла социал -

игтисади инкишафын милли приоритетләрини дәгиг мۈәҗҗәнләшдирмәк لازمдыр.

Милли приоритетләр реал истеһсал - игтисади вә ресурс имканларына, халг тәсәррүфатынын инкишафынын жениш стратегијасына ујғун сурәтдә игтисади вә социал инкишафын мәгсәд вә вәзифәләрини сыраја дүзмәк имканы верир. Бу да өз нөвбәсиндә инкишафын вахта көрә елә мәнтигини тә’мин етмәјә шәраит јарадыр ки, һансыларын чуғлашмасы мәһсулдар гүввәләрин вә истеһсал мүнәсибәтләрин сәмәрәли инкишафына, нәтичәдә исә өлкәнин игтисади вә социал инкишафынын нәзәрдә тутулмуш мәгсәд вә вәзифәләринин јеринә јетирилмәсинә имкан јарадыр.

Игтисад приоритетләри ашағыда кәстәрилән группа ајырмаг олар:

1. Проблем приоритетләр. Халг тәсәррүфатынын инкишафынын һәр бир мәрһәләсиндә елә проблемләр вар ки, јахын перспективдә һәм програм ишләнмәләринин, һәм дә әмәли реаллашмағын предметини тәшкил етмәлидир. Әкәр сөһбәт ири проблемләрдән кедирсә онда онлар инзибати гурумларын үзәринә мۈәҗҗән истеһсал - игтисади, инвестиција вә диқәр вәзифәләр гојур ки, һансылар өз перспективләрини она ујғунлашдырмалдырлар.

2. Социал приоритетләр. Игтисадијатын һәр һансы сәвијјәси үчүн социал характерли узунмүддәтли вә чари проблемләр ејни мә’на кәсб етмир. Мәһз биринчиләр социал проблемләрин приоритетләри олуp. Онун реаллашдырылмасы үчүн зәрури ресурслар да ујғун олараг бөлүшдүрүлмәлидир.

3. Истеһсал - игтисади приоритетләр. Бу приоритетләр игтисадијатын о саһәсинин инкишафы илә бағлыдыр ки, һансылардан хаммалын дәрин е’малы илә, аралыг мәһсул истеһсалындан сон истеһлак мәһсулларынын истеһсалына кечидлә әлағәли халг тәсәррүфатынын бүтүн системинин сәмәрәли фәәлијјәти асылыдыр.

4. Елми - техники приоритетләр. Бу проблемләр, аваданлыгларын гурашдырылмасы вә јени материалларын јарадылмасы заманы игтисадијјатын структуру бахымындан республика системиндә елми - техники наилијјәтләрин кечирилмәси вә јајылмасы илә милли шәраитин әлагәләндирилмәсини нәзәрә алмалыдыр.

5. Инвестисија - тикинти ,приоритетләри. Һәр бир әразидә милли игтисадијјатын сәмәрәли инкишафы үчүн ејни әһәмијјәтә малик олмајан јүзләрлә тикинти объектләри мөвчуддур. Приоритетләрин сечилмәси инвестисија сијасәтинин әсас проблеминә чеврилир. Бу заман приоритет бахымдан нисбәтән елә јығчам тәсәррүфат бөлмәләри ајрылмалыдыр ки, онларда ресурсларын тәмәркүзләшмәси, халг тәсәррүфатынын ајры - ајры саһәләриндә вә бүтүнлүкдә игтисадијјатда сәмәрәлилијин јүксәлдилмәси вәзифәләри һәгигәтән һәлл олуна билсин. Мәсәлән, әкәр јаначаг - енержи комплексиндән сөһбәт кедирсә, онда приоритет кими јаначаг хаммалынын ресурс горунмасы илә әлагәдар һиссә ајрылмалыдыр.

Приоритетләр нәинки игтисадијјатын инкишафы мәгсәдләринин сечилмәси вә әсасландырылмасы мәрһәләсиндә, һәмчинин мәгсәдләрә һансы үсул вә васитәләрин көмәји илә наил олмағын сечилмәси мәрһәләсиндә дә мۈәјјәнләшдирилмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, халг тәсәррүфатынын инкишафынын һәр бир мәрһәләсиндә игтисади, социал вә елми - техники вәзифәләрин һәллиндә тәләбат һәмишә реал имканлары үстәләјир. Буна көрә дә һәр бир проблемин әһәмијјәти нәзәрә алынмагла, онлары сыраја дүзмәк лазым кәлир.

Приоритетләрин сечилмәсинин мۈһүм критеријаларына адәтән аид едилир:

1.Өлкөнин игтисадијјатынын бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә ролу.

2. Һәјат сәвијәсинин кәмијјәт вә кәјфијјәт параметрләринин жүксәлдилмәси.

3. Еколожи кәркинлијин азалдылмасы.

Милли приоритетләр һаггында мәсәләдә һәр һансы тәрздә ики мә'налы изаһатын истисна олунмасы принцип е'тибары илә әһәмијјәтлидир. Сечилмиш милли приоритетләр барәдә рәсми е'лан зәруридир ки, саһибкралығын, банкирләрин вә һәмкарлар тәшкилатынын бу һагда мә'луматлары олсун. Милли приоритетләр системи формалашдыгдан сонра, дијәр проблем - инвестисија ресурсларынын приоритет бөлмәләрә чатдырылмасы вә онларын сәмәрәли истифадәси үзрә жүксәк мәс'улијјәтин тә'мин олунмасынын дәгиг тәнзимләнмә механизминин сечилмәсидир.

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси проблемләринин республикамыз үчүн јени механизм олмасыны нәзәрә алараг даһа дәрин мәнимсәнилмәси мөгсәдилә нәзәри мүддәаларынын вә мүасир мәктәбләринин өјрәнилмәсинин мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

Фәсил 2. Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин мүһүм нәзәри мүддәалары.

2.1. Милли игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин классик вә Кејнсчи концепсијалары.

Базар мүнәсибәтләри шәраитиндә милли истеһсалын тәнзимләмә механизмләринә бәшәри игтисади нәзәријјәдә мүхтәлиф јанашма тәрзләри мөвчуддур.

Адам Смит системиндә дәвләтин фәалијјәти үч функцијанын јеринә јетирилмәси илә баша чатмалыдыр: милләтин диқәр милләтләрин һүчумундан вә табе олунмасындан мүдафиәси; вәтәндашларын шәхси һүтуғларынын мүһафизәси вә хүсуси тәшәббүсә е'тибар олуна билмәјән мүәјјән мүәссисәләрин јарадылмасы. Бурада практики оларағ дәвләтин игтисади фәалијјәти барәдә сөһбәт белә кетмирди. А.Смит јалныз бә'зи сәнајә мөһсулларына көмрүк һимајәләринин гојулмасынын зәрурилијјиндән данышырды. Мүәјјән мөгсәдләрә наил олмага јөнәлмиш дәвләтин игтисади сијасәти Смитин системиндә мөвчуд дејилди.

Давид Рикардонун нәзәријјәсиндә исә артығ дәвләтин игтисди ролу һағгында бир сыра мүддәалар вар иди. Белә ки, феодал торпағ аристократијасынын зоракылығына гаршы чыхыш едәрәк, Рикардо һөкүмәтә тәклиф едирди ки, рентанын азалдылмасы мөгсәдилә көмрүк веркиләринин ләғв олунмасы вә зинәт шәјләринә веркиләр артырылсын. Онун фикринчә бу тәдбирләр, тәсәррүфат фәалијјәтинин һәлледици амили олан сәнајә капиталынын көлир нормасынын јүксәдилмәсинә тә'сир көстәрә биләр. Базар игтисадијјатынын өзүнү тәнзимләнмәсинин Сеј доктринасынын тәрәфдары олмагла Рикардо ејни заманда ислаһатларын зәрурилијјини әсасландырырды. XIX әсрин сонларынын сијаси игтисади Рикардонун ирәли сүрдүјү игтисади сијасәт принципләриндән имтина етди. 1857-чи илдә бирнчи дүнја игтисади бөһраны игтисадијјатын

узунамүддәтлi чичәкләнмәси, өзүнүнкишафы вә өзүнүтәнзимләнмәси имканлары һагтында иллүзијалара сон гојду. Бу дөврдә тсиклик бөһранларын тезләшмәси вә дәринләшмәси, истехсалатда анархијанын күчләнмәси, игтисадијјатда зиддијјәтләрин кәскинләшмәси игтисадијјатда әмәлә кәлән чатышмазлыгларла мүбаризә үзрә һөкүмәт үчүн әмәли төвсијәләрин ишләнмәсини теләб едирди. Дөвләт, “һадисәдән һадисәјәдәк мүдахилә илә” мөһдудлашырды. Тичарәт, сәнаје, аграр сijasәти үзрә тәдбирләр ајрылыгда апарылырды. Игтисади сijasәтин ваһид консепсијасы мөвчуд дејилди, чүнки бөһранлара игтисади һәјаты сағламлашдыран “төмизләјичи просес” кими бахылырды.

Тәсәррүфат һәјатына дөвләтин мүдахиләси вә дөвләтин игтисади сijasәти үчүн төвсијәләрин һазырланмасынын зәрурилијин әсасландырылмасы барәдә илк вәһди неоклассик мәктәбин баниләри Ч.Б.Кларк, А.Маршалл, А.Пигу көстәрмишләр.

Американ игтисадчысы Ч.Б.Кларкын ишләдији “Мөһсулдарлыг һәдди нәзәријјәсинин” әсас мүддәаларындан бири о тезисдән ибарәтдир ки, игтисади оптималлашдырма дөвријјә сферасында дејил, истехсал сферасында мөвчуддур, һансынын ки, структурунун динамик дәјишкәнлији онун бүтүн амилләринин сәмәрәли артымыны тә’мин едир. Амилләрин мөһсулдарлыг һәдди вә она ујғун кәлир һәдди инһисар вә һәмкарларын гаршыдурма шәраитинә нисбәтән, азад рәгабәт заманы даһа чох олур. Чүнки онлар амилләрин мөһсулдарлыг һәддинин мүәјјәнләшдирдији “тәбии” гијмәтләр ганунуну позурлар. Буна көрә дә дөвләт азад рәгабәт системини горумалы, истехсал амилләринин мөһсулдарлыг һәддинин ашкарланмасына вә онларын игтисади структурларда оптимал нисбәтиләринә мане олан инһисарчы бирликләрин гануна мүвафиг гаршысыны алмалыдыр. Сәчијјәви бир һалдыр ки, Кларкын абстракт көрүнән бу төвсијјәси инди дә

өз актуаллыгыны итирмәйб. Белә ки, һөкүмәт кәлир сijasәтини һәјата кечирәркән һәмән принципә истинад едир. Саһибкарларла һәмкарлар тәшкилаты арасында мүгавиләләр бағланаркән әмәк һаггынын артмасы әмәк мөһсулдарлығынын жүксәлмәсиндән асылы олараг нәзәрә алыныр.

Мөһсулдарлыг һәдди вә фәјдалылыг һәдди нәзәријјәсинин синтезини һәјата кечирән инкилис игтисадчысы А.Маршалл кәлирләрин бөлкүсүндә базар кортәбиилијинин јаратдыгы зиддијјәтләри көрәрәк, јаранабиләчәк диспропорсијаларын арадан галдырылмасы үчүн дәвләтин мүдахилә етмәк имканларыны әсасландырмашдыр. О, һөкүмәтә тәклиф едирди ки, азалан кәлирләр ганунунун фәалијјәтинә мә'руз галмыш саһәләрдән хүсуси веркиләр тутумун, хәзинәнин әлдә етдији вәсаитдән жүксәлән кәлир нормасы олан саһәләрин малијјәләшдирилмәсиндә истифадә олунсун, беләликлә дә бир саһәни мөһдудлашдырмагла дијәр саһәнин инкишафына көмәк көстәрилсин. А.Маршалын практики төвсијјәләри дәвләтин игтисади сijasәти үчүн базар механизми гүввәләринин тәсһиһ олунмасы илә мөһдудлашыр. Үмумијјәтлә, онун фикри илә базар өз тәнзимләмә функцијаларынын өһдәсиндән мүвәффегијјәтлә кәлир.

Игтисадијјатда зиддијјәтләр дәринләшдикчә игтисади һәјата дәвләтин мүдахиләсинә тәләбат да артырды. Конкрет тәдбирләр вә әсасландырмаларла А.Маршаллын ардычылы А.Пигу чыхыш едирди. Өзүнүн "күзәрән игтисадијјаты" нәзәријјәсиндә милли кәлир вә ичтимаи мөһсул кими анлајышлардан истифадә едәрәк макроигтисади методларын тәдбигинә даһа чох јахынлашмышдыр. Онун нөгтеји - нәзәринчә бир чох һалларда базар механизми бүтүн игтисадијјат үчүн оптимума наил олмаға гадир дејил. Бу вәзифәни малијјә сijasәтинин көмәји илә дәвләт јеринә јетирмәлидир.

Неоклассик нәзәријјәнин нүмајәндәләринин төвсијјәләри өз дөврләриндә хош нијјәт олараг галды, фәалијјәт үчүн рәһбәрлик кими хејли сонрадан гәбул олунду. Ч.Б.Кларкын, А.Маршаллын, А.Пигунун бахышлары нәинки тәкчә игтисади сијасәтин нәзәри концепсијаларынын инкишафына, һәтта игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин әмәли тәдбирләр системинин формалашмасына әһәмијјәтли тә'сир кәстәрмиш олду.

1929-1933-чү илләрин үмүмдүнја игтисади бөһраны нәинки бир чох өлкәләрин игтисадијјаты үчүн бөјүк сарсынтылара сәбәб олду, һәмчинин игтисадијјатын фәалијјәти механизминә нәзәријјәчи - игтисадчыларын бахышларында дөнүш нөгтәси хидмәтини кәстәрди. Игтисади просесләрин автоматик өзүнүтәнзимләмә доктринасынын јеринә, игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси - "кејнсчилик" концепсијасы кәлди. Оун баниси Кембрич университетинин профессору инкилис игтисадчысы Ч.М.Кејнс сајылып. 1936-чы илдә ишыг үзү кәрмүш "Мәшғуллуғ, фаиз вә пулун үмуми нәзәријјәси" әсәриндә игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин өзүлү вә јени васитәләрин арсеналы е'лан олунду. Кејнс өзү нәзәријјәсини һәндәсәдә гејри - евклид нәзәријјәси адландырараг, дөврүнүн ән'әнәви доктриналарыны чевирән вә сијаси игтисадда "ингилаби" чеврилишин илһамчысы ролуна иддиа едирди.

Кејнсин нәзәријјәсинин мәркәзи идејасы ашағыдакылардан ибарәтдир:

- игтисадијјат јалныз өзүнүтәнзимләмә габилијјәтинә әсасланырса, онун мүвәффәгијјәтли инкишафына наил олмаг гејри - мүмкүндүр;
- бөһранлар автоматик сурәтдә арадан галхмыр;
- кениш тәқрар истәһсалын тсиклијини арадан кәтүрмәк ишсизлији ләғв етмәк вә "там мәшғуллуғ"а наил олмаг үчүн игтисадијјата мүдахилә етмәк зәруридир, башга

сөzlә иҗтисади просесләр дәвләт тәрәфиндән тәнзимләнмәлидир.

Кејнс дәвләтин иҗтисадијјата мүдахиләсинин кенишләнмәси уғрунда чыхыш едәрәк, она мөвчуд иҗтисади формаларын там дағыдылмасынын гаршысыны ала билән “јеканә әмәли мүмкүн васитә” кими бахыр.

Кејнсин нәзәријјәсиндә тәһлилин әсас истигамәтини, истәһсал олунмуш мөһсулун реаллашдырылмасына зәрури олан “сәмәрәли тәләб”ин јарадылмасы проблеми тәшкил едир. Сеј доктринасынын сарсылмазлығына сәчдә едән неоклассикләрин фикринә көрә чәмијјәтдә реаллашма проблеми јохдур вә ола да билмәз: тәклиф һәмишә автоматик олараг тәләби тапыр. Кејнс исә реаллашма проблемини тәдгигатынын өн чәркәсинә чөкир. Истәһсал олунмуш мөһсулун реаллашмасыны тә’мин едән “сәмәрәли тәләб”, милли кәлирдә олдуғу кими, ики компонентдән ибарәтдир - истәһлак вә јығым Кејнсә көрә мөчму тәләбдә истәһлакын пажы азалмаға доғру сабит сурәтдә мејл едир. Белә бир мејлин олмасыны о, иҗтисадијјатын инкишафынын объектив ганунаујғунлуғлары илә дејил, “әсас психоложи ганунла” изаһ едир. Һансынын ки, маһијјәти ондан ибарәтдир ки, инсанлар бир гәјда олараг, өз истәһлакыны кәлирләри чоһалдыгча артырмаг мејллидиләр. “Истәһлака мејлин” азалмасы нәтичә е’тибары илә “сәмәрәли тәләбин” чатышмамазлығыны, јарадыр вә реаллашма проблемини кәскинләшдирир. Ону һәлл етмәк үчүн “сәмәрәли тәләбин” чатышмамазлығыны онун икинчи компонентинин - инвестијја тәләбинин артырылмасы јолу илә өдәнилмәси зәруридир. Лакин, Кејнсин фикринә көрә инвестијјанын артмасы, јығымын артмасы илә автоматик һалда баш верир. Јүксәк фаиз ставкалары нәтичәсиндә “капиталын сәмәрәлилији һәддинин” гәнаәтләндиричи олмамасы, бөһранлы вәзијјәтин башланмасына кәтириб чыхара биләр. Иҗтисадијјата дәвләтин мүдахиләси зәруријјәти мөһз

онунла диктә едилір ки, бүтүн васитәләрлә саһибкарлыг фәалијјәти стимуллашдырылсын вә беләликлә истеһсалын тәләбинин чатышмамазлыглары өдәнилсин. Кејнс тәклиф едир ки, фәал инвестија фәалијјәтинин көмәји илә истеһсалын һәдди кенишләнсин.

“Сәмәрәли тәләб” концепсијасы Кејнс тәрәфиндән даһа ики мүнһүм проблемин тәһлили үчүн истифадә олунур - милли кәлирин һәрәкәтинин ғанунаујғунлуғларыны мүнәјјәнләшдирмәк вә игтисадијјата дәвләтин мүдаһиләсинин зәрурилијини әсасландырмағ үчүн биринчи дәрәчәли әһәмијјәти олан ишсизлијин сәбәбләринин изаһы. Кејнсин милли кәлир нәзәријјәсинин әсас вәсиләси мултипликатор категоријасыдыр. Кејнс бу категоријанын көмәјилә капитал гојулушлары илә милли кәлир арасында мигдар әлағәләрини ајдынлашдырмаға чәһд едир. Мултипликаторун өлчүсү јығыма мејл һәдди илә дүз пропорсионалдыр, башға сөzlә, милли кәлирин артымынын инвестија артымына нисбәти кәлирин истеһлака кедән һиссәсинин чохалмасы илә артыр. Мәһз бу асылылығлар Кејнсә көрә кәлирләрин јаранмасы механизминин әсас мәзмунуну тәшкил едир. Мултипликатор категоријасы Кејнс тәрәфиндән игтисадијјатын мүнәвфәғијјәт көстәрилмәсинин һәлледиҗи амили кими капитал гојулушларын формалашмасы зәруријјәтини исбат етмәк үчүн истифадә олунур. Бу ејнги заманда милли кәлирә мултипликатив тә’сир көстәрән дәвләт хәрчләринин кенишләнмәси сијасәтинин әсасландырылмасы үчүн дә әһәмијјәтлидир. Сонралар мултипликатор нәзәријјәси, акселератор концепсијасы илә тамамланарағ игтисади артымын неокејнс моделинин әсасыны тәшкил етди.

Кејнсин нәзәријјәсинин игтисадијјатын кәләчәк инкишафынын дәвләтин мүдаһиләси олмадан гејри - мүмкүнлүјүнү тәсдиғ едән әсас идејасы, јени тәдгигат методунун тәтбигини дә мүнәјјәнләшдирир. Кејнсин ады нәинки тәкчә јени игтисади нәзәријјәнин јарадылмасы илә,

һәмчинин XIX әсрин ахыры XX әсрин әввәлиндә сийәси игтисада мә'лум олмаған јени тәһлил методунун тәдбири илә дә бағлыдыр. Кејнсә гәдәр сийәси игтисад микроигтисади јанашмадан истифадә едирди, јә'ни тәһлилин мәркәзиндә тәсәррүфат ваһиди, мәсәлән, фирма дурурдур. Онын чичәкләнмәси бүтүн игтисадијјатын чичәкләнмәси шәрти кими бахылырды. Кејнс илк дөфә олараг игтисадчылар арасында макроигтисади адланан метод тәдбир едир. Бу метод нәзәрдә тутур ки, ајрыча фирманын марағы бүтөвлүкдә игтисадијјатын милли марағы илә үст-үстә дүшмүр. Онларын арасында зиддијәтләр дә мөвчуддур ки, һансылары игтисадијјатын фәалијјәтинин үмуми шәраитинин тәкмилләшдирмәси јолу илә һәлл етмәк олар. Системин јахшылашдырылмасы үзрә өһдәликләри там ваһид кими дәвләт өз үзәринә кәтүрмәлидир. Мәһз она Кејнс тәсәррүфатын макроигтисади тәнзимләнмәси үзрә функцијалары һәвалә едир.

Дөвләтин тәнзимләјичи фәалијјәтинин әсас истигамәти “сәмәрәли тәләбин” чатышмазлығыны өдәмәкдир. Өдәмә тәдбирләри нәдән ибарәт олмалыдыр? Кејнс бир - бирилә әлагәли 2 тәдбирләр комплексинин адыны чәкир:

биринчи - дәвләт хәрчләринин кенишләнмәси;

икинчи - хусуси инвестисија фәалијјәтинин дәвләт тәрәфиндән стимуллашдырылмасы.

Кејнс өз нәзәријјәсиндә кәстәрирди ки, дәвләт тәнзимләнмәси мұвафиг верки системи јолу илә, фаиз нормалары васитәсилә вә диқәр үсулларла да һәјата кечирилә биләр, лакин “там мәшғуллуға” јахынлашманын јеканә мүмкүн васитәси инвестијияларын кениш мигјасда социаллашмасыдыр. Дөвләтин игтисади сийәсәтинин Кејнс концепсијасына әсасланан, ардычылылары игтисадијјатын антитсиклик тәнзимләнмәсинин конкрет програмынын формалашмасына чәһд кәстәрмишләр.

Икинчи дунја муһарибәсиндән сонра кејнсчилији дәстәкләјән гәрб игтисадчылары “гарышыг игтисадијјат” нәзәријјәсинин бајрағы алтында бирләшдиләр. Бу нәзәријјәнин әсас тезиси - тәсәррүфат мүнәсибәтләри системиндә дәвләтин вә онун гурумларынын интегрәсија фактынын, дәвләтин игтисадијјатда даим иштиракы фактынын е’тираф едилмәсидир. Бунунла әлагәдар америкалы кејнсчи Е.Хансен мұасир чәмијјәтин “гарышыг - хұсуси” - дәвјәт тәшкيلاتына” чеврилмәси һагтында данышыр. Алман кејнсчиси Е.Шнејдер “гарышыг игтисадијјатын” маһијјәтини онда көрүр ки, бурада тәсәррүфат гәрарларынын нәинки шәхси бүдчә вә хұсуси саһибкарлар, һәмчинин дәвләт гәбул едир. Өз-өзлүјүндә дәвләт органларынын игтисади гәрарларын гәбул олунмасында иштиракы принципчә һеч бир е’тираз доғурмур. Лакин кејнсчи мејлли игтисадчыларә дәвләт тәнзимләнмәсинин имканларынын шиширдилмәси сәчијјәвидир. Белә ки, Е.Хансен әминдир ки, бачарыглы вә мә’луматлы һөкүмәт сабитләшдиричи вә күчләндиричи рол јеринә јетирмәк игтидарындадыр. Бу нәзәријјәнин ардычылары һесаб едирләр ки, истәһсалчы вә инзибатчы кими дәвләт инсани мәгсәд вә арзуларын јеринә јетирилмәси үчүн ресурслардан истифадә проблеминин һәллиндә хұсуси бөлмәдән даһа чох иштирак едир. Игтисадијјатда дәвләт бөлмәсинин кенишләндирилмәси, дәвләт бүдчәсинин вә милли кәлирин хұсуси чәкисинин артмасы, бүдчә системи васитәсилә јенидән бөлүшдүрүлмәси, “гарышыг игтисадијјат” нәзәријјәчиләринә кениш тәкрат истәһсал просесинә дәвләтин һәлледичи тә’сири һагтында тезисин ирәли сүрүлмәсинә имкан верди. Бу тезисә әсасланараг онлар игтисадијјаты бөһрансыз инкишаф габилијјәтли етмәк үчүн дәвләтин конјуктур сijasәтинин әсас истигамәтләринин һазырланмасы илә мөшғул олмаға башладылар. Онлар илк нөвбәдә ән’әнәви пул - кредит тәнзимләнмәси

методларынын тәкмилләшдирилмәси вә диқәр конјуктур - сијаси васитәләрлә әлавә олунмасынын зәрурилијини әсасландырырдылар. Тамамилә ашқар бир фикир сөјләнирди ки, антисиклик тәнзимләнмәнин әсас васитәси малијјә сијасәти олмалыдыр. Әввәлки мәрһәләләрдә дәвләт хәрчләри сијасәтинә, онун һәјата кечирилмәсинин әсас васитәси кими - “дефисит малијјәләшдирмә” һәлледици әһәмијјәт кәсб едирди. Лакин бөһран вә депресија шәраитиндә емиссија, әлавә истигразлар һесабына дәвләт хәрчләрини кенишләндирән “дефисит малијјәләшдирмә” вә баланслашдырылмыш бүдчә идејасындан имтина етмәк игтисдијјат үчүн ачыначағлы нәтичәләрә чыхара биләр. Дәвләтин малијјә көмәклији јолу илә “сәмәрәли тәләбин” мүвәғгәти јүксәлдилмәси кениш халғ күтләсинин алычылығ габиліјјәтинин ашағы дүшмәсинин гаршысыны алмағ игтидарында дејил, чүнки “дефисит малијјәләшдирмәнин” үнсүрләри олан верки гојлушларынын артмасы вә инфліјасијанын јүксәлмәси нәтичә е’тибары илә лабүддүр. Һөкүмәтин малијјә сијасәтинин васитәләри “дахил олунмуш сабитләшдиричиләр” нәзәријјәсинә ујғун оларағ, тсикл тәрәддүдләринә тә’сир кәстәрмәк вә онлары автоматик гәјдада јумшалтмағ олар. Нәзәријјәчиләрин фикринә кәрә “автоматик сабитләшдиричиләрин” диқәр дискрет малијјә тәдбирләриндән үстүnlүјү ондан ибарәтдир ки, дәвләт сијасәтләринин актлары “һүгуи васитәләрә” архаланыр. “Автоматик сабитләшдиричиләр” исә парламентин ирадәсиндән вә прогнозларын дәгиглијиндән асылы олмајарағ, лазым олан анда фәалијјәтә башлајыр.

“Автоматик сабитләшдиричиләр” системинин әсас һиссәси веркиләрдир. Онларын “автоматик сабитләшдиричи” кими фәалијјәти бир сыра амилләрдән асылыдыр: верки нөвүндән, онун ставкасындан, мүтәрәгтилијиндән, үмуми веркидахилолмаларындан һәмин веркиләрин хүсуси чәкисиндән. Кәстәрилән сәчијјәләрин

мәчмуу һәр бир конкрет верки нөвүнүн дәјишкән конјуктура ујғун чидди тәнзимләнмәлидир. Тәсәррүфатын инкишафына дәвләт хәрчләринин системинин фәалијјәти нисбәтән аз автоматик сабитләшдиричи тә'сир кәстәрир. Чүнки белә бир фәалијјәт јалныз ишсизлик үзрә сығорталардан ирәли кәлир, һансылар ки, јүксәлиш дәврүндә истәһлак кәлирләринин бир гисмини артырыр, бөһран вә депресија дәврүндә исә азад едилир.

Беләликлә, автоматик сабитләшдиричиләрә “сәмәрәли тәләбин”, хусуси малијјә сијасәти тәдбирләри апармадан чевик тәнзимләјичи ролу ајрылырды. Лакин, кифәјәт гәдәр әмәли сәмәрәсинин олмамасы игтисадчылары јенидән дәвләтин дүшүнүлмүш тәрздә фәал мүдахиләсинин әләвә олунмасы мәчбуријјәтиндә гәјду. Игтисади таразлыгы сахламаг үчүн дәвләтин сәрәнчамында олан пул, кредит вә малијјә васитәләриндән истифадә олунмасы тәклиф олунду. Бунлара, фаиз нормалары, зәрури еһтијатлар сијасәти, ачыг валјута базарында әмәлијјатлар, амортизасија сијасәти, дәвләт хәрчләринин узунмүддәтли планлашдырылмасы вә с. дахилдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, инкишаф етмиш өлкәләрин тәчрүбәси кәстәрир ки, бүтүн апарылан комплекс тәдбирләр конјуктур тәрәддүдләри мүвәтәти зәифләдәр, лакин игтисадијјатын тсиклик һәрәкәтинин гаршысыны ала билмәз, һөкүмәтләр тәрәфиндән Кејнсин вә онун ардычылларынын гәбул етдикләри игтисади сијасәт консепсијасы тәнгид объектинә чеврилди. Кејнсчиләр илк , нөвбәдә инфлјасијанын дүшүнүлмәмиш тәблиғ едилмәсиндә күнаһландырылды. “Дефисит малијјәләшдирмә” вә “учуз пул” һагтында кејнсчи тәклифләр исә, валјута бөһраны, тә'дијјә балансынын чәтинликләри вә даима гижмәтләрин артмасы аид едилирди. Бунунла белә, Кејнс нәзәријјәсинин ајры - ајры мүддәалары, кәскин тәнгидә бахмајараг, әсас тезиси тәкзиб олунмаздыр ки, кениш тәкрар истәһсал дәвләтин мүдахиләси олмадан гејри - мүмкүндүр. Һәмин тезис

игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин чыхыш нөгтәси олду.

2.2. Макроигтисади тәнзимләнмәнин мүасир мәктәбләри

Игтисадчыларын бир чох мәсәләләрдә ваһид фикрә кәлдикләринә бахмајараг, бә'зи бахышларда фикир ајрылыглары галмагдадыр. Бу һәм дүнја игтисадијјатынын фәалијјәтинин фактики принципинә бахан позитив игтисади нәзәријјә саһәсинә, һәм дә һөкүмәтин нечә һәрәкәт етмәсини мүәјјәнләшдирән норматив игтисади нәзәријјә саһәсинә аиддир.

Сијаси төвсијјәләрдәки фикир ајрылыглары мүхтәлиф позитив гијмәтләндирмәјә архаланыр. Маркоигтисади фикрин әсас мәктәбләринин бахышларыны изаһ етмәк үчүн һәмин мәктәбләрин үч һәлледици мәсәләјә, јә'ни әмәк базарынын "тәмизләнмәси" сур'әтинә, кәләчәјин көрүнүшүнүн формалашмасы үсулларына, һәмчинин узун мүддәтлә мүгаисәдә гыса мүддәтин әһәмијјәтинин тутушдурулмасына дигтәти јөнәлтмәк әһәмијјәтли оларды.

Бу хусусда макроигтисади фикрин 4 ән мәшһур мүасир мәктәбләри характеризә олунур вә гијмәтләндирилир.

1. Неоклассик игтисадчылар.
2. Ардычыл монитаристләр.
3. Еклектлик кејнсчиләр.
4. Радикал кејнсчиләр

Нүмајәндәләри Петрик Минфорд, Роберт Лукаш вә Томас Сачент олан неоклассик игтисадчылар иддиа едирләр ки, базарын тәмизләнмәси практики ани һалда баш верир. Јалныз ирәличәдән бағланмыш контрактларын мөвчудлуғу там мәшғуллуғун даим сахланмасынын гаршысыны алыр. Рационал прогнозлашдырмаја аид едилән даһа бир илкин шәрт нәзәрдә тутур ки, әввәлчәдән мүәјјәнләшдирилән параметрләрин сәвијјәси гурулмалыдыр, һансылар ки,

тәләб олуан таразлыг һагтында дүзкүн тәсәввүрү әкс етдирсинләр. Нәтичәдә, јалныз тамамилә көзләнилмәз шәраит там мәшғуллуг сәвијјәсиндән мүвәггәти кәнарлашмаја кәтириб чыхара биләр. Белә ки, игтисадијјат елә бир вәзијјәтә јахынлашыб ки, тәләбин тәнзимләнмәси вә нәзарәти үзрә тәдбирләр садәчә олараг гијмәт вә әмәк һагтынын компенсасијасына кәтириб чыхарачаг (Мәчму тәләби там мәшғуллуг сәвијјәсинә ујғун бәрпа олунанадәк).

Һөкүмәтин сијасәти көзләнилмәз кәнарлашмалары минимума чатдырмалыдыр. Истәһсал һәчминин вә ишсизлијин фактики сәвијјәсинин дәјишмәси, әсасән, там мәшғуллуг вә ја тәбии мәшғуллуғун сәвијјәсинин дәјишмәси илә изаһ олунур. Дөвләт бүтүн сә'јләрини инфлјасијанын сахланылмасына вә там мәшғуллуг сәвијјәсинин јүксәлмәсинә, истәһсал һәчминин потенциал имканларына јөнәлмиш, мәчму тәклифин тә'мин олунмасы үзрә тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә чәмләшдирмәлидир.

Арыдычыл монитаристләр. (Милтон Фридман, Девид Лејдлер, Терри Бернс) гејд едирләр ки, там мәшғуллуғун бәрпасы вәзијјәти тез бир заманда баш вермир, буна бир нечә ил вахт лазымдыр. Пул күтләсинин кәскин сурәтдә азалмасы, дәрин мүвәггәти кериләмә јарада биләр, һансындан ки, чәкинмәк лазымдыр. Бундан башга, әкәр тәнәззүлүн диагностикасы олунан заман игтисадијјат әһәмијјәтли дәрәчәдә бәрпа олунурса, тәләбин тәнзимләнмәси вә нәзарәти чәһди әкс нәтичәләрә кәтириб чыхара биләр. Демәли, һөкүмәт мәчму тәләбин низамланмасы чәһдләриндән әл чәкмәли, там мәшғуллуг сәвијјәсинин артмасына вә истәһсал һәчминин потенциал имканларына јөнәлмиш тәклифин тә'мин олунмасы үзрә тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә көмәк олан вә инфлјасијанын гаршысынын алынмасы үзрә узунмүддәтли тәдбирләрә сә'јини чәмләшдирмәлидир.

Еклектик кејнсчиләр. (Чејмс Мид, Чон Хикс, Чејмс Тобин) гејд едирләр ки, там мәшгуллуғун бәрпасы узун илләр чәкир вә сон нәһәјәтдә баш верир. Белә ки, тәләбин тәнзимләнмәси вә нәзарәти үзрә тәдбирләр, һүдудсуз олагаг истехсал һәчмини вә мәшгуллуғ сәвијјәсини артыра билмәдији үчүн, кәскин артым вә тәнәззүлүн гаршысыны алмағ үчүн фәал сабитләшдирмә сијасәти тәдбирләри тәтбиг олунмалыдыр. Һансылар ки, бир нечә ил давам едир вә демәли јүнкүл диагностикаја мә'руз галыр. Узунмүддәтли дөврүн чәрчивәси дахилиндә тәклифин тә'мин олунмасы үзрә тәдбирләр зәруридир, лакин сәһмдар капиталынын вә истехсал һәчминин потенциал имканларынын артмасы васитәләри ири бөһранлары вә инвестицијаларын дурғунлуғуну истисна едә биләр.

Радикал кејнчиләр. (Николас Келдор, Уинн Годли) һесаб едирләр ки, там мәшгуллуғда кәнарлашмалар даһа да узана биләр. Кејнс типли ишсизлик реал әмәк һағтыны ашағы салмыр вә она кәрә дә номинал әмәк һағтынын вә гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә сәбәб олмур. Әкәр бу баш верәрсә, пул күтләсинин мәчбуријјәт гаршысында ихтисары мәчму тәләбин һәр һансы бир артымына мане ола биләр. Һәр һалда мәчму тәләбин әһәмијјәтли дәрәчәдә кенишләнмәсинә кәләчәјә кифајәт гәдәр пессимист прогнозлар јаранар. Белә шәраитдә һөкүмәтин ән үмдә вәзифәси истехсал һәчминин потенциал имканларынын артмасына истигамәтләнмиш, тәклифин тә'мин олунмасы үзрә тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндән дејил, мәһсул истехсалынын потенциал имканлары сәвијјәсиндә игтисадијјатын бәрпа олунмасы үчүн игтисади инкишафа јөнәлдилмиш бүдчә, хүсусилә пул - кредит сијасәтиндән ибарәтдир.

Мүасир макроигтисади мәктәбләрин шәрһ олунаг бахышларыны ашағыдакы чәдвәлдән даһа әјани көрмәк олар.

Рəғабəтдə олан макроигтисади мəkтəблəрин бахышларынын əн'əнəви мугајисəsi

	Неоклассик игтисадчылар	Ардычыл монитарислэр	Еклектик кејнсчилэр	Раликал кејнсчилэр
Базарын тə- мизлəнмəsi	Чох сүр'əтлə	Сүр'əтлə	Јаваш	Чох јаваш
Прогнозлар	Расионалдыр Тез тəсһиһ олу- нур	Нисбəтəн јə- ваш тəсһиһ олунур	Тез вə јə лəнк тəсһиһ олуна билэр	Лəнк тəсһиһ олунур
Узун мүддəт (гыса мүддəт)	Фəрглəнмир	Узун дəвр даһа вачиб сајылыр	Гыса мүддəти унутмаг олмаз	Гыса мүддəт даһа вачибдир
Там мəшгуллуғ	Һəмишə јахын олур	Бəјүк кəнар- лашмалар ол- мур	Бəјүк кəнар- лашмалар мүм- күндүр	Бəјүк кəнар- лашмаларын галмасы мүм- күндүр
Игтисади сја- сəт үзрə тək- лифлэр	Тəлəби тəн- зимлəмə вə нə- зарəт фадасыз- дыр; тəkлифи тə'мин етмək лазымдыр	Тəkлифи тə'- мин етмək даһа вачибдир. Тə- лəбин кəскин артмасындан чəкинмək ла- зымдыр	Тəлəби тəн- зимлəмək вə она нəзарəт ет- мək вачибдир	Тəлəби тəн- зимлəмək вə она нəзарəт əсасдыр

Ајдындыр ки, макроигтисадијјатда рəғабəтли бахышлар микроигтисадијјата мүнəсибəтдəки мүхтəлиф мүддəалара əсасланыр. Базарын тəмизлəнмəsi барəдə никбин əһвал - руһијјəли игтисадчылар һесаб едирлэр ки, базарлар кифајəт дэрəчəдə јахшы фəалијјəт кəстəрирлэр. Бу игтисадчыларынын бə'зилəri, хусусилə Милтон Фридманын тəмсил етдији мəkтəб, белə бир фикри вурғулајыр ки, үмумијјəтлə азад базар вə азад рəғабəт даһа əлвəriшлидир. Һəкүмəт инһисарлары дағымалы вə базарларынын даһа сəмərəли фəалијјəт кəстəрмəsi үчүн тəkлифин тə'мин олунмасы үзрə тəдбирлəрдən истифадə етмəлидир.

Бунун əксинə оларағ, базарын тəмизлəнмəsi, барəдə бəдбин əһвал - руһијјəли игтисадчылар, бир гəјдə оларағ базарын сəмərəлилијини ашағы сала билən амиллəri кəстəрирлэр. Онлар дигтəти, хусусилə, дүшүнүлмүш сечмə

үчүн релевант мә'луматларын топланылмасы чөтинлијинә, һәмчинин бир чох әмтәә вә әмәк базарларында рәгабәт габилијјәтинин олмамасы фактына чәлб едирләр. Гејд едирләр ки, шүбһәсиз, азад вә 'тәнзимолунмајан базарлар јахшыдыр, лакин чәмијјәтин мәнәфеји бахымындан базарын фәалијјәтинә көмәк мәгсәдилә һөкумәтин мүдахилә етмәси зәруридир.

Беләликлә, базис тәклифләринә едилән тәсһилләр (хүсусилә дә, игтисади ујғунлашманын сүр'әти һагтында вә там мәшғуллуғун бәрпасы үчүн зәрури олан вахт һагтында) бу структурун макроигтисадијјатын мүхтәлиф мүасир мәктәбләринин бахышларынын тәсәввүр олунмасы, һәмчинин апарылан игтисади сијасәт барәдә төвсијјәләрини көстөрмәк үчүн истифадә едилмәсинә имкан јарадыр.

Фәсил 3. Милли игтисадијјатын инкишафынын дөвләт тәнзимләнмәси системи

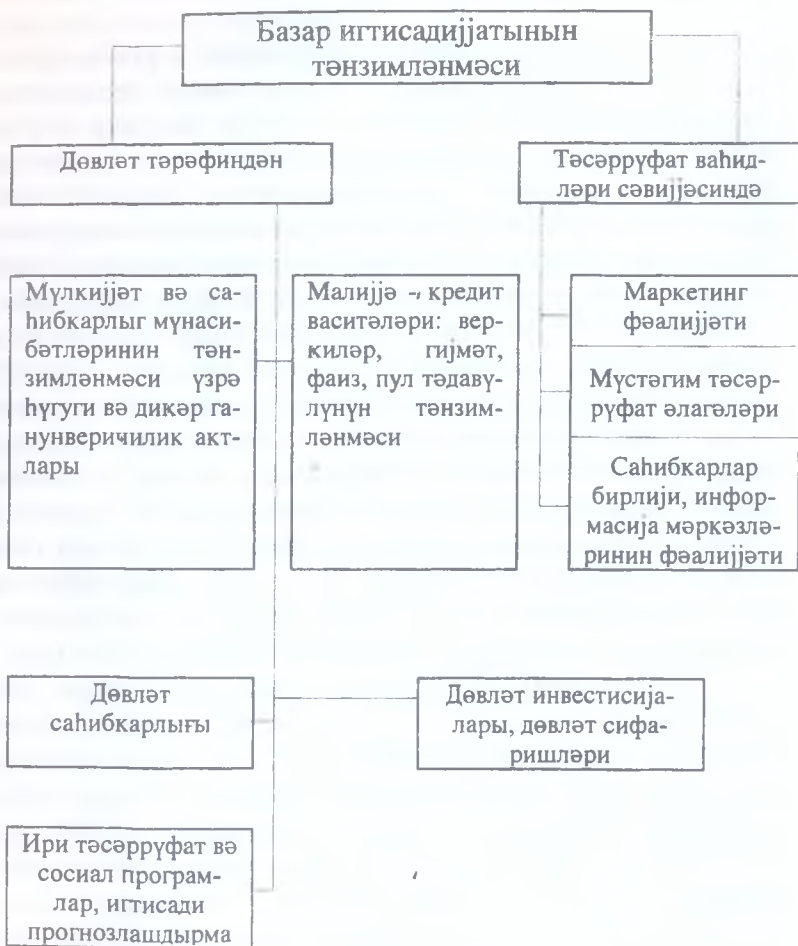
3.1. Дөвләт тәнзимләнмәси системи анлајышы вә онун тәркиби

Игтисади мәктәб вә нәзәријјәләрин мүхтәлифлијинә бахмајараг, онларын һамысы базарын дөвләт тәнзимләнмәсинин әһәмијјәт вә зәрурилијини гә'бул едирләр. Мүбаһисәләр јалһыз бу тәнзимләнмәнин һүдуд вә методларындадыр. Базарын дөвләт тәнзимләнмәсинин әсас васитәләри саһибкарлыг фәалијјәтинин стимулашдырылмасы; кениш тәқрар истәһсалын, о чүмләдән чәмијјәтдә социал сабитлијин тә'мин олунмасы үчүн үмуми әлверишли шәраитин сахланылмасы; әһалинин ән зәиф тәбәгәләринин мүдафиәсинин социал - зәманәтли функцијаларындан ибарәтдир. Башга сөzlә, дөвләт тәнзимедици тәбирләр системи васитәсилә базарын өһдәсиндән кәлә билмәдији - кортәбиилијин, зиддијјәттилијин, кәлир сәвијјәсинин кәскин гүтбләшмәсинин арадан галдырылмасы проблемләрини өз үзәринә көтүрүр. Јарадылмыш не'мәтләрин бөлкүсүнү јалһыз базара һөвалә етмәк дүзкүн олмазды. Базар игтисадијјатынын дөвләт тәнзимләнмәси, онун социал јөнүмүнүн дәстәкләнмәси мүасир сивил чәмијјәтин әсас әләмәтинә чеврилмишдир.

Сон онилликләрдә харичи өлкәләрдә кифајәт гәдәр мүвәффәгијјәтли социал - игтисади просесләрин тәнзимләнмәси тәчрүбәси топланмышдыр. һәмән тәчрүбәни нәзәрә алараг, ону механики милли зәминә кечирмәк гејри - мүмкүндүр. Чүнки һәлә гаршыда даһа мүрәккәб бир проблем - базары јаратмагла јанашы онун тәнзимләнмәси методларыны мәнимсәмәк проблемини һәлл етмәк дурур. Социал јөнүмлү милли базар игтисадијјатынын тәшәккүлү вә инкишафы бүтүн вәтәндашлар үчүн өз габилијјәт вә ишкүзарлығынын тәтбиғи сәрбәстлијини тә'мин етмәклә, ејни заманда әһалинин социал мүдафиә олунмајан группларыны да гору-

малыдыр. Мәһз бу вахт бир чох базар аләтләринин (верки, гijмәт, фаиз, пул дөвриjјәсинин тәнзимләнмәси) тәтбиги тәчрүбәсиндән истифадә олунмалыдыр.

Базар иgtисадиjјатынын тәнзимләнмәси схеми

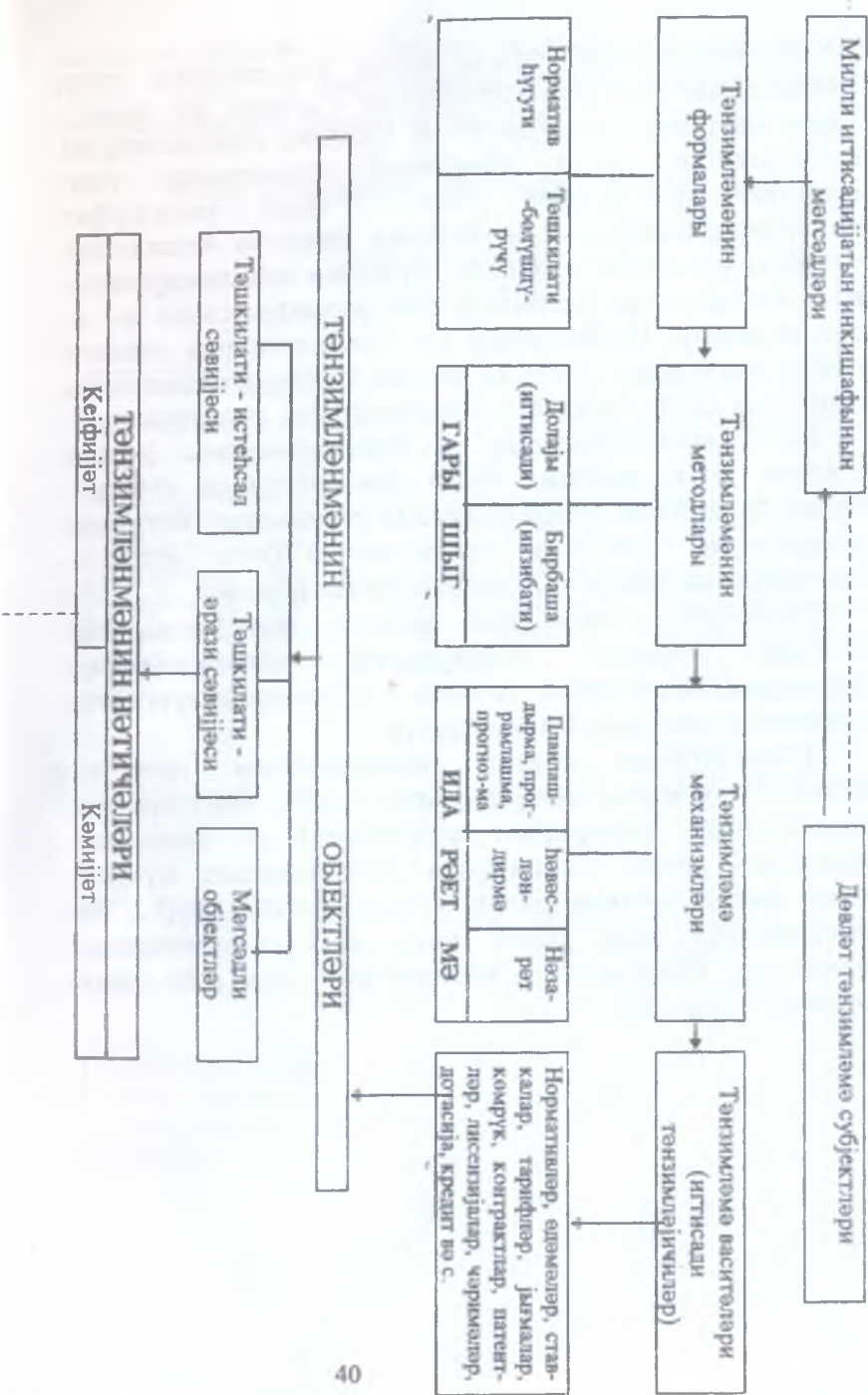
Көрүндүжү кими, базара кечид концепсиясы онун тэнзимлөнмөсүнүн ики сөвийжөсүнү - дөвлөт вә гејри - дөвлөт сөвийжөсүнү нәзәрдә тутур. Сонунчу мүүссисәләрин мүстәғлијини, јә'ни тәләбатын өјрәнилмәси үзрә маркетинг фәалијјәтини, бир - баша тәсәррүфат мүгавиләләри әсасында истәһсалын һәчм вә чешидинин тәһһиһ олунмасыны, мүхтәлиф мүүссисә ассосиасияларынын, информасия системләринин јарадылмасыны вә с. шәртләндирир. Шүбһәсиздир ки, һәлледиһи рол дөвләтә мәхсус олмалыдыр. Бунунла јанашы дөвлөт тәнзимлөнмөсүнүн әсас элементләри базар игтисадијјаты үчүн ејнидир.

Базар игтисадијјатында өз функцияларыны јеринә јетирмәк үчүн дөвләтин базар мүнәсибәтләри субъектләринә тә'сиринин мүүјјән системи олмалыдыр. Игтисади нәзәријјә вә тәһрүбәдән ирәли кәлән белә систем - игтисадијјатын дөвлөт тәнзимлөнмәси системидир.

Үмумијјәтлә, тәнзимләмә дедикдә, һәр һансы бир системин мүүјјән фәалијјәтини мәгсәдәмүвафиг идарәедиһи васитәләрин тә'сири илә нәзәрдә тутулмуш истигамәтә јөнәлтмәк баша дүшүлүр.

Игтисадијјатын дөвлөт тәнзимлөнмәси системи, дөвләтин үмуммилли мәнфеләринин, онун субъектләринин марағларынын (тәсәррүфат субъектләри вә әһалинин марағлары) дөвлөт һакимијјәти органларынын мүүјјән етдији милли игтисадијјатын инкишафынын мәгсәд вә взәифәләринә наил олмағ үчүн дүзкүн әләгәләндирилмәсидир. Буну ашағыда кәстәрилән схемдә даһа әјани тәсәввүр етмәк олар.

МИЛЛИ ИГТИСАДИЛАТҲАҲЫН ИНКИШАФЫНЫН ДӨВЛӘТ ТӘНЗИМЛӘНМӘСИ СИСТЕМИ

Дөвлөт тәнзимләнмәси систем кими бир сыра элементләрден ибарәтдир ки, һансылара аиддир:

- ичтимаи инкшафын мәгсәдләри;
- тәнзимләмә объектләри;
- тәнзимләмә субъектләри;
- тәнзимләнмәнин нәтичәләри.

Гејд етдијимиз кими, ичтимаи инкишафын мәгсәдләринин формалашмасы дөвләтин мүнһүм функцијасыдыр, һансынын ки, мәзмуну бүтүн тәнзимләмә системинин маһијјәтини мүүјјәнләшдирир. Онларын объектив мөвчудлуғуну ғәбул едәрәк, дөвләт приоритетлији вә илк нөвбәлији нәзәрә аларағ, мәгсәдләрин сечилмәсини һәјата кечирир. Бу фәалијјәт, һәмчинин онун реаллашмасы механизми тәнзимләмә субъектләри тәрәфиндән формалашыр. (Федерал, регионал вә јерли идарәәтмә сәвијјәләриндә).

Ичтимаи инкишафын мәгсәдләри билаваситә тәнзимләмә объектләри вәситәсилә үч сәвијјәдә реаллашдырылып.

- тәшкилати-истеһсал;
- тәшкилати-әрази;
- мәгсәдли объектләрлә.

Фикримизчә, мөһз белә јанашма ичтимаи истеһсалын инкишафында әрази вә сәһәви истигамәтләри даһа јахшы әләгәләндирмәјә, мәгсәдли объектләрин тәләбатыны вә марағларыны ајырмаға, реаллашдырмаға имкан јарадыр. Дејиләнләр ичтимаи истеһсалын бүтүн сферасында ваһид дөвләт јанашмасынын әрурилијини шәртләндирир.

3.2. Игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин методлар системи

Мә'лумдур ки, игтисадијјатын дөвләт тәнзимләнмәсинин методолокијасынын елми әсасыны бәшәријјәтин инкишафы ғанунлары тәшкил едир. Бәшәри инкишаф ғанунлары - чөмијјәтин инкишафынын бүтүн тәрәфләри-

ни. онун истеһсал вә дәвләт, сijasи вә игтисади, мәдәни вә мәһәви, һуғуғи, фәрди вә биркә һәјатынын тәшкилини нәзәрдә тутур. Ичтимаи тәрәғтидә көстәрилән чәһәтләрин һәр биринин өз ролу вардыр. Инкишафын ајры-ајры мәрһәләләриндә һәјатын бу вә ја дикәр чәһәти һәлледиҗи әһәмијјәт кәсб едир.

Бунунла әләғәдар ики методоложи принцип вачибдир: биринчи ичтимаи тәрәғтинин үмүмбәшәри әсаслары мөвчуддур, икинчиси нәзәри мүддәаларын өзү конкрет тарихи сәҗијјә дашыјыр.

Игтисади ганунларын маһијјәтинин вә фәалијјәти механизминин дәрк олунмасы, онларын игтисадијјатынын дәвләт тәнзимләнмәси системиндә сәмәрәли истифадә олунмасына объектив шәраит јарадыр.

Игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси методоложијасынын тәркиб һиссәләриндән бири - методлардыр. Метод - игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмә сijasәтинин формалашмасы вә һәјата кечирилмәсинин үсул вә васитәләрини әһатә едир.

Конкрет методлары онларын игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсинин ајры-ајры мәрһәләләриндә үстүн истифадә олунмасы принципи әсасында 2 група ајырмағ олар:

- илкин информасијанын алынмасы вә тәһлили методлары;

- игтисадијјатын тәнзимләнмәсинин бирбаша вә долајы методлары.

Илкин информасијанын алынмасы вә тәһлили методлары әсасән игтисади инкишафын башланғыч сәвијјәсинин тәһлили мәрһәләсиндә истифадә олунур. Игтисадијјатын вәзијјәтинин өјрәнилмәси макроигтисади таразлығын ретроспектив тәһлилини, ичтимаи тәләбатларын өдәнилмәси дәрәчәсинин, инкишафын позитив вә негатив мејлләринин ашкара чыхарылмасыны дахил едир. Бу мәрһәләдә информасија - статистик

мә'луматларын әһатә дөврү, әһатәлији вә дәғиглији вачибдир.

Мә'лумат вә фактларын гаршылыглы тә'сири ики истигамәтдә олур. Биринчи, мә'луматлар нәзәри моделләрин јөнәлтдији нисбәтләрин кәмијјәтчә гijмәтләндирилмәсинә көмәк едир. Икинчи, мә'луматлар јарадылмыш моделләрин јохланылмасына, әввәлләр нәзәрдән гачырылмыш мәнтиги гаршылыглы әлагәләрин бәрпа олунмасына көмәклик кәстәрир. Һансы нәзәријјәни дәстәкләдијимиздән асылы олмајараг, онлар фактики мә'луматлара нисбәтдә мүтләг јохланылмалыдыр. Нәзәри мүддәалары јалныз о вахт рәһбәр тутмаг олар ки, һәмин мә'луматларын бахылан мәсәләјә аидијјәти әсасландырылмыш олсун, јә'ни релевантлығы дүшүнүлмүш тәрздә гijмәтләндирилсин.

Бу группун әсас методларына ашағыдакылары аид етмәк олар:

- игтисади группашдырма;
- бирбаша һесаблашма (норматив)
- мүгајисәли (индекс);
- структурлашма;
- социологи тәдгигат;
- эксперт.

Игтисади группашдырма методунун маһијјәти, гаршылыглы фәалијјәт кәстәрән амилләрин тә'сирини мүәјјән етмәк үчүн, тәһлил едилән объектләрин јекчинс группарда чәмләшдирилмәсиндән ибарәтдир.

Бирбаша һесаблама методу (норматив метод) елми чәһәтдән әсасландырылмыш норма вә ја норматив мәсрәфләрдән чыхыш едәрәк тәләбатын мүәјјәнләшдирилмәсини нәзәрдә тутур. Бирбаша һесаб һәмишә мүмкүн олмур, белә ки, гаршыда дуран дөврдә һәмин просесин инкишафыны шәртләндирән бүтүн амилләри ашкара чыхартмаг чәтиндир.

Ән кениш јайылмыш методлардан бири мүгајисәли вә ја индекс методудур. Онун маһијјәти игтисади

көстөричилөрүн, фактларын, мүхтәлиф дөврлөрүн вә ја аҗры-аҗры рајонларын мә'луматларынын мүтајисәсиндән ибарәтдир. Нисби кәмијјәтләрдә истәһсал һәчми, әмәк мөһсулдарлығы, гижмәтләр вә с. мүтајисә олунур.

Структурлашма методу аҗры-аҗры гәрарларын мәгсәд вә јолларынын мүәјјән едилмәси вәзифәләрини мүәјјәнләшдирир вә ән үмуми тәһлил методуну конкретләшдирир. Һәмин метод үмуми мәгсәдләрин тәркиб компонентләринә мәрһәлә үзрә аҗрылмасына әсасланыр. Бу әмәлијјат чох вахт "мәгсәд-васитә" ағачынын гурулмасы адландырылыр. Белә ағачын ашағы сәвијјәләриндә мәгсәдә наил олманын ашкарланмасы үчүн аҗры-аҗры тәдбирләр көстәрилир. Бу заман аҗрыча мәгсәд вә тәдбирләрин нисби әһәмијјәтини кәмијјәтчә гижмәтләндирмәк дә мүмкүндүр.

Сосиал програмларын тәртиби мәрһәләсиндә сосиоложи тәдгигат методларынын мүстәсна ролу вардыр. Онлара аиддир: сорғу, мүшаһидә вә сәнәдләрин тәһлили. Сосиолокијанын бу методлары тәнзимләмә үзрә тәдбирләрин комплекслијини вә елмилијини јүксәлтмәк мәгсәдилә сосиал просес вә һадисәләрин өјрәнилмәсинин зәрури васитәләридир. Үмумијјәтлә, гејд етмәк олар ки, сосиоложи тәдгигат методларынын тәтбиги, сосиал керчәклик һагтында (әһалинин тәләбатынын, сәрнишин ахынынын, мөһсул вә хидмәтләрә тәләбатын тәдгиги вә с) мә'луматларын алынмасы вәзифәләрилә әлагәдардыр вә кәләчәкдә игтисади вә сосиал сијасәтин формалашмасында истифадә олунмасы мәгсәдини дашыјыр.

Мә'луматын алынмасынын диқәр методларына, аҗры-аҗры шөхсләрин (мүтәхәссисләрин) мәхсус олдуғу, експерт методудур. Эксперт методлары, бу вә ја диқәр гәрарларын кәмијјәт методлары васитәсилә гижмәтләндирилмәси гејри-мүмкүн олдуғу һалда да тәдбиг олунур. Мүхтәлиф әһали группларынын күтләви сорғусуну нәзәрдә тутан сосиоложи тәдгигат методларындан фәрғли

олараг, эксперт методларынын һәјата кечирилмәси заманы мүәјјән мәсәләләр үзрә мütәхәссис - экспертләрин рә'ји, фикри әсас кәтүрүлүр.

Игтисадијјата дәвләтин бирбаша мүдахиләсинин методларына, милли истеһсалын инкишафына адекват шәраитин јарадылмасы мәгсәдилә, игтисади механизмин фәалијјәтинин һүғуги вә тәсәррүфат тә'минаты аиддир. Бура дахилдир:

- Дәвләт саһибкарлығы методлары;

- Макроигтисади планлашдырма, прогнозлашдырма вә програмлашдырма;

- Дәвләт сифаришләри вә контракт системи

Дәвләт саһибкарлығы методлары - хусуси саһибкарлыг үчүн чәлбедичи олмајан саһә вә сфераларда билаваситә тәсәррүфатчылыгдыр. Бу да өз нөвбәсиндә бир чох өлкәләрин игтисадијјатында ичтимаи әмтәәләрә, инфраструктур саһәләрин хидмәтләринә тәләбатын өдәнилмәси мәгсәдилә дәвләт мүлкијјәтинин вә дәвләт бөлмәсинин јарадылмасына сәбәб олур. Игтисадијјатын сәмәрәли фәалијјәти үчүн дәвләт, вахтында миллиләшдирмә, дәвләтсизләшдирмә вә өзәлләшдирмә тәдбирләрини һәјата кечирмәлидир.

Дәвләт мүлкијјәтинин фәалијјәти, дәвләт саһибкарлығы хусуси тәдгигат тәләб едән проблемдир. Белә ки, базар чоукладлы игтисадијјатын дәвләт мүлкијјәтинә әсасланан мүәссисәләрә вә диқәр мүлкијјәт формасында олан мүәссисәләрә принцип е'тибарилә фәргли шәраитдә јанашыр. Фәргли чәһәт гејри-дәвләт мүәссисәләринин сәрбәст олараг сифариш портфелинин формалашдырылмасы, идарәетмә формасынын сечилмәси, истеһсалын тәшкили, мүбадиләси, кооперасијасы, һазыр мәһсулун реаллашмасы, гијмәтин мүәјјәнләшдирилмәси, кәлирин истифадә олунма истигамәтләри, әмәјин өдәнилмәсинин һәчми вә формасынын сечмәси имканларындадыр. Бурада әсас критерија кими истеһлакчыларын тәләбатынын өдәнилмәси, ишчиләрин

әмәк фәаллығынын мотивләри вә сәмәрәлилик чыхыш едир.

Дөвләт мүәссисәләри исә истехлакчыја вә истехсалын сәмәрәлилијинә долајы јолла истигамәтләнмиш критеријалар үзрә ишләјирләр. Тәчрүбә долајы стимуллашдырманын јүксәк мәһсулдарлыгылы әмәјә јөнәлмәдијини кәстәрир. Гејд олунанлар дөвләт мүәссисәләринин идарә олунмасы вә тәсәррүфатчылығын хусуси системинин јарадылмасыны зәрури едир.

Дөвләт мүәссисәләринин идарә олунмасы јалныз ән'нәви игтисади вә социал инкишафын директив дөвләт планларына әсасланараг һәјата кечирилмәмәли, онларын тәсәррүфат фәалијјәти игтисадијјатын диқәр мүлкијјәт формаларындан вә базар мүнәсибәтләриндән тәқрид олмамалыдыр. Бу мүәссисәләр мүхтәлиф мүлкијјәт формаларынын дахили структурларынын јарадылмасы, диқәр мүлкијјәт формаларында олан мүәссисә вә тәшкилатларла кооперасија әләгәләринин һәјата кечирилмәси мәчбуријјәтиндә галачаглар. Дөвләт мүәссисәләринин мәһсулунун бир гисми базар гијмәтләрилә, о чүмләдән хариқдә сатылачаг, бу да һәмин гисим мәһсулларын артырылмасы мејлини лабуд едәчәқдир. Ишчиләрин әмәк һақты диқәр мүлкијјәт формаларында олан мүәссисәләрин орта кәмијјәтләринә јахынлашмалы, әләвә кәлир вә өдәнишләрлә стимуллашдырылмалыдыр. Дөвләт бөлмәсиндә социал зәманәтләр диқәр мүлкијјәт формалары илә мугәјисәдә даһа мөһкәм олмалыдыр.

Дөвләт мүлкијјәти системиндә принципчә јени мүнәсибәтләрин әсасында јени бөлкү мүнәсибәтләри, тапшырыгларын формалашмасында реал базар технолокијасынын дахил едилмәси, гаршылыгылы игтисади мә'сулијјәт вә өзүнүидарәетмә формаларынын инкишафы дурмалыдыр.

Дөвләтин игтисадијјата мүдахиләси зәрури һүдудуну ашдыгда, рәғабәт механизми буховланыр, онун јерини дөв-

лөт инһисары тутмуш олур. Нөтичө е'тибары илө дөвлөт мүәссисәләри рәгабәтә, хәрчләрин минималлашмасына марағы итирәр вә чәмијјәт дөвләтин гејри-сәмәрәли мүдахиләсини даһа јүксәк гијмәтлө өдәмәк мәчбуријјәтиндә галар. Белә ки, дөвлөт апараты нәинки ганунларын ичра олунмасына нәзарәт едир, һәм дө онларын истифадә едилмәсиндә "мүстәсна һаллара" јол вермәклө коррупсијалашмаға шәраит јарадыр. Она көрә дө игтисадијјатын сәмәрәли фәалијјәт көстөрмәси үчүн дөвлөт миллиләшдирмә, дөвлөтсизләшдирмә вә өзәлләшдирмә үзрә тәдбирләри вахтында һәјата кечирмәлидир.

Чари вәзијјәтин дәјишкәнлијинә базар өз мүнәсибәтини чох тез вә чевик билдирир. Лакин кәләчәкдә (1 илдән, 5 илдән, 10 илдән вә с. сонра) вәзијјәтин нечә олачағы барәдә информәсија вермәк игтидарында дејил. Перспективи көрмәдән исә тәсәррүфатчылыг етмәк гејри-мүмкүндүр. Бу сәбәбдән дө харичи өлкәләрдә кениш јайылмыш макроигтисади планлашдырма, прогнозлашдырма вә програмлашдырма перспектив дөвлөт тәнзимләнмәси системиндә мүһүм рол ојнаырлар.

Базар мүнәсибәтләринин, инфраструктурунун вә механизмләринин тәшәккүлү вә инкишафы шәраитиндә игтисадијјатын дөвлөт тәнзимләнмәси консепсијасы ишләниб һазырландығы заман системли јанашманын тә'мин олунмасы мәгсәдәүјүндүр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сөһбәт ајры-ајры тәнзимләјичиләрин вә ја онларын тәсадүфи топлусунун сәмәрәли тә'сир көстәрә билмәдији, чәмијјәтин вә үзвләринин һәјат фәалијјәтинин мүрәккәб просесләринин тәнзимләнмәсиндән кедир. Бурада адлары чәкилән алтсистемләрин ваһид бир системдә интеграсијасы зәруридир:

- прогнозлашдырма (уzunмүддәтли, орта мүддәтли вә чари прогнозлар комплекси), чәмијјәтин, онун үзвләринин

сoсиал-игтисади инкишафынын концепсија, модел вo
сијасeтинин ишлeниб хазырланмасы имканы јарадыр:

- планлашдырма, ајры-ајры конкрет дoврлeр үзрe
макроигтисади мeгсeдлeри, приоритетлeри, ресурслары,
онлардан сeмeрeли истифадe олунмасыны мүeјјeнлeш-
дирир, истeхсал амиллeринин eлaгeлeндирилeси, баланс-
лашдырылмасы вo онлара игтисади тe'сир кeстeрмe мүм-
күнлүјү барeдe тeсeввүр верир:

- програмлашдырма васитeсилe eн ичтимаи -
eһeмијјeтли проблемлeр ајрылыр, комплекс јанашылыр,
истeхсалда, онун структурунда, мeхсулдар гүввeлeрин
јерлeшдирилмeсиндe, eколокија, сeһијјe вo с. истигамeт
вo сфераларда чидди дeјишикликлeр eлдe едилмeси үчүн
мeгсeдли ресурслар јөнeлдилир.

Програм-системли тeнзимлeмe чeмијјeтин
инкишафынын ајры-ајры елми, техники-техноложи,
игтисади, сoсиал параметрлeринe јени тeрздe
бахылмасыны, онун истeхсал вo бeлкүсүнүн
сeмeрeлилијинин јүксeддилмeсинe тe'сир кeстeрe билeн
тeнзимлeнмиш вeзијјeтe чатмасыны тeлeб едир.

Системли тeнзимлeмe милли игтисадијјатын сoсиал-
игтисади инкишафы вo онун реаллашмасы үзрe
тeсeррүфат стратегијасынын ишлeниб хазырланмасыны
нeзeрдe тутур. Бу заман нeинки тeкчe үмүмтeсeррүфат
планлары, eмчинин бу вo ја дикeр конкрет
проблемлeрин eлли үзрe дe програмлар тeртиб олунур.
Програм вo планлар директив хaрактер дашымыр, онлар
јалныз информатив, нeтичe eтибары илe тeнзимлeјичи
рол oјнајырлар. Лакин белe јанашма онларын јеринe
јeтирилмeмeси дeмeк дeјилдир, садeчe олараг чeвик
хaрактер дашыјыр вo игтисади шeраит дeјишидикчe тeшин
олунурлар.

Дoвлeтин мүһүм функцијасы тапшырыгларын
бeлүшдүрүлмeси дeјил, јахын вo узaг перспективe
игтисади вo сoсиал инкишафы мeгсeдли јөнeлтмeкдир.
Системли тeнзимлeмe кeмијјeт eлaгeлeри мeсeлeлeрин

һәллиндән чох чиди игтисади проблемләрин (күтләви ишсизлијин арадан галдырымасына, инфлјасијанын зәифләдилмәсинә, инкишаф темпинин инкишафына, игтисади структурун јенидәнгурулмасына, харичи игтисади фәалијәтә) реаллашмасына истигамәтләнир.

Програм - мәсәдли јанашма инкишаф перспективини көрмәклә јанашы, мүәссисәләрә, компанијалара дәвләтин мәсәди барәдә мә'лумат верир, дәвләт тәнзимләнмәсинин диқәр формаларыны әлағәләндирир. Бу заман дәвләт гурумларында топланылмыш мә'луматлар, базар механизминин мәһдудлуғунун арадан галдырылмасына, игтисадијјаты ваһид истигамәтдә апармаға күчлү тәкан верәр. Нәзәрдә сахламағ лазымдыр ки, макроигтисади прогнозлашдырма, планлашдырма вә програмлашдырма базар системинә әсасланмалыдыр.

Базар типли игтисадијјатда дәвләт сифаришләринин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Онун васитәсилә ичтимаи тәләбатлар өдәнилир, приоритет сијасәт һәјата кечирилир. Дәвләт сифаришләри базар шәраитиндә сифаришчи дәвләтлә ичрачы мүәссисә арасында көнүлү игтисади разылашма үчүн әсас кими истифадә олунур. Белә јанашма нәинки мүәссисә үчүн сәрбәстлик идејасыны реаллашдырмаға имкан верир, һәмчинин дәвләт сифаришләрини дәвләт тәнзимләнмәсинин сырф игтисади мәншәли васитәләрилә бир сыраја гојур.

Сәнајә чәһәтдән инкишаф етмиш өлкәләрдә дәвләт алышлары системи васитәсилә һәјата кечирилән дәвләт истәһлакынын хусуси чәкиси бөјүкдүр. Структур сијасәтини әкс етдирән вә инновасијаларын коммерсија мәнимсәнилмәси имканларынын мәһдуд олдуғу сфераларда приоритетләр дәвләтин бирбаша дәстәјини алырлар. Белә сфералара јени јарадылан елм тутумлу саһәләр (вә ја фәалијјәт нөвләри) вә таразлашмасы тәләб олунан саһәләр аиддир. Мүвафиг олагаг игтисадијјата дәвләтин мүдәхиләси: ашағы рентабелли олан, лакин әһалинин һәјат сәвијјәсинин жүксәлдилмәсини тә'мин едән

мүөссисә вә саһәләрин фәалијјәтинин дәстәкләнмәси; баш верә биләчәк ишсизлијин нәтичәләринин јумшалдылмасы үзрә тәдбирләр дахил олмагла, бөһран кечирән саһәләрин чанланмасы; кери галмыш рајонларын сәнајеләшмәси (јени мүөссисәләрин тикилмәси, иш јерләринин јарадылмасы, кадрларын јенидән һазырланмасы); әтраф мүһитин мүһафизәси, ири һәчмли еколожи-тәсәррүфат програмларынын һәјата кечирилмәсини нәзәрдә тутур.

Бирбаша дәвләт көмәјинин мүһүм сферасы елм вә техникадыр. Сәнаје фирмаларынын инновасија фәалијјәтинин стимуллашдырылмасы базар тәсәррүфаты системи инкишаф етмиш өлкәләрдә дәвләтин елми-техники сijasәтинин бир нөв ән'әнәви истигамәтидир. Һәтта мүвәффәгијјәтлә ишләјән корпорасијалар белә инновасија стратегијаларынын кәлирсиз фундаментал-ахтарыш характерли елми-тәдгигат вә лајиһә-ахтарыш ишләринә дәвләт сифаришләриндә, инновасија фәалијјәти үчүн әлверишли игтисади мүһитин јарадылмасында дәвләтин малијјә вә техники дәстәјинә чидди еһтијач дујурлар. Тәбии ки, хусуси саһибкарлығын марағынын өдәнилмәси, дәвләтин инкишаф приоритетләрилә әлағәләндирилмәлидир.

Дәвләт сифаришләринин идарә олунмасы, мүөссисәләрин мүстәгиллик вә тәшәббүскарлығы һүгугуна зәманәт верән ганунверичилик актларынын мөвчудлуғу шәраитиндә, контракт системинин көмәјилә һәјата кечирилир. Контракт системинә ичтимаи вә ја дәвләт тәләбатынын реаллашдырылмасы үсулу кими бахылмалыдыр. Өзәлләшдирилмиш игтисадијјатда контракт системи дәвләт сифаришләринин директив формасынын јерини тутур. Чөмијјәтин һәјат вә фәалијјәтинин мүһүм сфераларынын вәзијјәти үзәриндә нәзәрәт функцијаларыны дәвләт өз әлиндә сахлајыр. Контракт тәтбиг едәрәк, бунунла да һеч кәсин мәнәфејинә тохунмајараг, дәвләт көрүләчәк ишләрин

мигјасыны вѧ мѧгсѧдѧујгунлуғуну гијмѧтлѧндирмѧк, ѧн перспективли истигамлѧрин сечилиб малијјѧлѧшдирмѧк имканына маликдир.

Игтисади нѧгтеји-нѧзѧрдѧн контрактлар дѧвлѧт вѧсаит-лѧринин хѧрѧлѧнмѧсини регламентлѧшдирир. Бундан баш-га дѧвлѧт ѧhtiјачларынын малијјѧлѧшдирилмѧсиндѧ мѧѧс-сисѧлѧрин вѧсаитлѧринин хѧсуси чѧкиси артыр. Белѧ ки, контрактларда дѧвлѧт сифаришлѧринин реаллашдырылма-сы ѧзрѧ хѧрѧлѧр тѧрѧфлѧр - сифаришчи вѧ ичрачылар арасында бѧлѧшдѧрѧлѧ билѧр.

Махијјѧтчѧ, мѧѧссисѧлѧрин дѧвлѧт контрактларында иштиракы онлары рѧгабѧтѧ гуршанан, хѧддиндѧн артыг сѧрт вѧ мѧрѧккѧб базар механизминдѧн "ѧјырыр". Дѧвлѧт сифаришлѧри ѧзрѧ контрактлар илк нѧвбѧдѧ онлара зѧманѧтли базары тѧ'мин едир.

Игтисадијјатын дѧвлѧт тѧнзимлѧнмѧсинин бѧтѧн еле-ментлѧри, о чѧмлѧдѧн сифариш контрактлар мѧѧссисѧлѧ-рин сѧмѧрѧли фѧѧлијјѧтинин хѧјли асылы олдуғу игтисади мѧһити тѧшкил едир. Буна кѧрѧ дѧ базар игтисадијјатына кечид дѧврѧндѧ игтисадијјата бирбаша тѧ'сир методлары илѧ дѧвлѧт тѧнзимлѧнмѧсини нѧзѧрѧ алмамаг игтисади керчѧкликдѧ чидди зиддијјѧтлѧрѧ кѧтириб чыхара билѧр.

Игтисадијјатын дѧвлѧт тѧнзимлѧнмѧсинин долајы методлары малијјѧ сијасѧти, верки сијасѧти вѧ пул-кредит сијасѧти васитѧсилѧ хѧјата кечирилир. Истѧр бирбаша, истѧрсѧ дѧ долајы тѧнзимлѧнмѧдѧ ѧсас мѧгсѧд структур ирѧлилѧјишлѧрини, игтисади сѧбитлији вѧ узунмуддѧтли инкишафы тѧ'мин едѧн приоритетлѧрѧ дѧвлѧт тѧрѧфиндѧн јардым кѧстѧрмѧкдир.

Малијјѧ системинин вѧзијјѧти бѧтѧвлѧкдѧ милли игтисадијјатын вѧзијјѧтини хѧрактеризѧ едир. Чѧнки, бурада тѧсѧррѧфат хѧјатынын ѧсас, мѧһѧм аспектлѧри: истѧхсалын структуру, сѧхѧлѧрарасы вѧ ѧрази нисбѧтлѧри, ѧјры-ѧјры сфераларын сѧмѧрѧли фѧѧлијјѧти ѧкс олунур.

Малијјѧ системи ичтимаи мѧхсул вѧ милли кѧлирин тѧкрар истѧхсалы ѧзрѧ бѧтѧн просеслѧри кѧстѧрир. Мѧһз

она көрө дө о, милли игтисадијјатын инкишафынын мүнүм тәнзимләјичиләриндөн биридир. Дөвләт тәрәфиндән тәнзимләмәнин белә формасы малијјә сijasәти адланыр. Дөвләт малијјә ресурсларынын чөлб едилмәси, онларын бөлкүсү вә јенидән бөлкүсү, истифадә олунмасы үзрә тәдбирләри өлкәнин малијјә ганунверичилији әсасында һәјата кечирәрәк өз функцијаларыны јеринә јетирир.

Мүасир дөврүн үмуми мејли малијјә системи васитәсилә милли игтисадијјатын тәзимләnmәсиндә һөкүмәтин ролунун артмасыдыр. Бу илк нөvbәдә сoсиал тә'минат, кәлир сәвијјәсинин сахланылмасы, сәһијјә, тәһсил, мүдафиә үзрә програмлара хәрчләрин артмасы илә бағлыдыр.

Мә'лумдур ки, һәр бир дөвләтә өз функцијаларыны јеринә јетирмәси үчүн пул вәсаитләри фондлары лазымдыр. Һәмин малијјә ресурсларынын мәнбәји һөкүмәтин физики вә һүгути шәхсләрдән јығдығы вәсаитләрдир.

Дөвләтин ганунчулуг әсасында һәјата кечирдији мәчбури јығымлар - веркиләрдир. Беләликлә, кәлир газанан бүтүн һүгути вә физики шәхсләр верки vermәклә дөвләтин малијјә ресурсларынын формалашмасында иштирак едирләр. Мәһз, буна көрә дө веркиләр дөвләтин малијјә системинин мүнүм тәркиб һиссәдир.

Верки системи - веркиләрин мәчмусуну, верки тәнзимләnmәси саһәсиндә дөвләт һакимијјәти органларынын сәләһијјәтини вә гаршылыглы әлагәләрини, веркиләрин һесаблашма методларыны, һәмчинин, верки нәзарәтини әһатә едир. Игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш дөвләтләр өз кәлирләринин формалашмасында вә игтисадијјата долајы јолла ' тә'сир васитәси кими веркиләрдән истифадә едир.

Базар игтисадијјатлы өлкәләрин бүдчә гуручулуғу вә верки тәнзимләnmәси тәчрүбәси кәстәрир ки;

биринчи, федерал, әјаләт вә бәләдијјә сәвијјәсиндә һакимијјәт органлары арасында дәгиг сәләһијјәт бөлкүсү олмалыдыр (верки тәнзимләнмәси ганунверичилији үзрә мәркәзин үстүнлүјү сахланылмагла);

икинчи, нәтичә етибары илә бүтүн сәвијјәли бүдчәләр мүстәгил, јәни ганунчулугла мүәјјәнләшән бири-бириндән асылы олмајан кәлир мәнбәјинә малик олмалыдыр;

үчүнчү, ашағы сәвијјәли бүдчәләрдән үмуми дәвләт програмларынын јеринә јетирилмәсинә вәсаит ајрылмасы тәчрүбәси, бир ғайда кими истисна олунур.

Бүдчәнин кәлир һиссәсини тәмин етмәк верки системинин вәзифәләриндән биридир. Бу заман верки системи јығым просесини вә истехсалын артымыны ифлич етмәмәли, социал әдаләти позмамалы, милли игтисадијјатын структурунда әјинти вә деформасија јаратмамалыдыр.

Милли игтисадијјатын ајры-ајры тәрәфләринә верки системинин тәсирини арашдырағ:

- Веркиләр чәмијјәтин социал тәбәғәләшмәсинин зәифләмәсинә вә ја күчләнмәсинә тәсир кәстәрир. Регрессив веркиләр, верки јүкүнүн ағырлығынын чәмијјәтин аз тәминатлы тәбәғәләринин үзәринә кечирмәклә, социал зиддијјәтләри кәскинләшдирир, дахили базары даралдыр, фәал, савадлы, ишбачаран ишчинин формалашмасына мане олур. Һәддән артығ прогрессив веркиләр исә, јығым просесини буховлајыр, јениликчилик вә ишкүзарлыға стимулу позур, ачығ игтисадијјат шәраитиндә исә капиталын харичә ахмасына сәбәб олур:

- Долајы веркиләр бу вә ја диқәр әмтәәнин истехсал һәчминә тәсир кәстәрир. Әмтәәләрә тәләб вә ғијмәт еластиклијиндән асылы олага, ејни һәчмдә веркиләрин истехсал динамикасына тәсири мүхтәлифдир. Веркиләр истехсалын һәчм вә структура базар механизминин тәләб вә тәклифи васитәсилә тәсир едир.

- Базар механизми илэ өмтөөлөрүн истехсал һәчми вә гijмәт сәвијјәсинә мүхтәлиф чүр тә'сир кәстәрмәклә, веркиләр, ејни заманда кәлирләрүн бөлүшдүрүлмәсинә, кәлир формаларында (әмәк һагты, кәлир, рента, фаиз) нисбәтләрүн дәјишмәсинә сәбәб олур. Мәһз бу милли истехсалын структурунун дәјишмәси, капиталын саһәләрасы ахынынын әләвә, долајы амилинә чеврилир.

- Верки системинин гурулмасы үчүн, хусусилә сон илләрдә веркиләрүн техники тәрәггijә, истехсалын мүтәрәгги јенидәнгурулмасына тә'сири һәлледици әһәмијјәт кәсб едир. Бу вәзифәләрүн һәлл едилмәсинин мүһүм методлары - әсас фондларын сүр'әтли амортизасијасы, кәлирләрдән (вә ја верки мәбләғиндән) елми-тәдгигат вә тәтбиги ишләрә хәрчләрүн чыхылмасы, нәһәјәт, венчур адланан рискли фирмаларын фәалијјәтини, елми ахтарышлары стимуллашдыран веркигојма формаларынын тәтбигидир.

Пул-кредит тәнзимләнмәси сијасәти, она монитар сијасәт дә дејирләр, һал-һазырда макроигтисади васитәләр сырасында мүһүм јер тутур. Мә'лумдур ки, о, даһа чевик вә сәмәрәли фәалијјәт кәстәрир. Игтисад елминин бә'зи мәктәбләри белә һесаб едирләр ки, фискал сијасәт, үмумијјәтлә, һеч бир нәтичә вермир вә әкәр базар механизминә көмәк кәстәрмәк истәјириксә, монетар сијасәтдән истифадә олунмалыдыр. Бу мәктәбләрә монитаризм вә сәмәрәли көзләмәләр мәктәби аиддир.

Монетар сијасәт милли истехсалын һәчминә пул, инвестисија вә истехлака әсасланараг, мәчму тәләб васитәсилә тә'сир кәстәрир.

Үмумијјәтлә, кредит системи елә тәрздә гурулмушдур ки, мәркәзи банк, банк системиндә еһтијатларын кәмијјәтини тәнзимләмәклә, пул тәклифини идарә едир. Бу үч әсас истигамәтдә һәјата кечирилир.

- Ачыг базарда гijмәтли кағызларла әмәлијјатлар. Өлкәнин мәркәзи банкы һөкүмәтин гijмәтли кағызларыны ачыг базарда сатыр. Һәмин кағызлара

чөлбедичи фаиз гојмагла коммерсија банкларындан еһтијатлары алыр. Нәтичәдә банклар гһјмәтли қағызлары, мәркәзи банк исә пуллары алыр. Еһтијатларын ихтисар олунмасы, пул тәклифини азалдыр.

Механизм әкс истигамәтдә дә ишләјир. Әкәр һөкүмәт фаиз дәрәчәләрини ашағы салмаг истәјирсә, мәркәзи банкын васитәсилә гһјмәтли қағызлары банклардан алыр, беләликлә онларын еһтијатыны артырыр. Пул тәклифинин артмасы нәтичәсиндә фаиз дәрәчәләри ашағы дүшүр.

- Дисконт сийасәт. Һөкүмәтин гһјмәтли қағызларыны сатмагла јанашы, мәркәзи банк билаваситә банклара ссуда верә биләр. Ашағы фаиз дәрәчәси тә'јин етмәклә (дисконт дәрәчәси) кредит системинин дигтәтини чөлб едир. Бу јолла банкларын еһтијатлары вә нәтичәдә пул тәклифи артыр.

- Мәркәзи банкын пул тәклифинә тә'сиринин ән садә әмәлијјат истигамәти малијјә-кредит тәшкилатларынын балансында онларын хусуси чәкисинин бирбаша көстәрилмәси васитәсилә еһтијат сәвијјәсинин дәјишдирилмәсидир. Еһтијатларын хусуси чәкисинин артырылмасы пул тәклифинин ихтисарына, азалмасы исә - артмасына сәбәб олур. Республикамызда әсасән көстәрилән әмәлијјат нөвүндән истифадә едилир.

Милли игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәсиндә психоложи-ичтимаи тә'сир методларынын да ролу аз дејил. Бунлара истеһлакчылара сағлам һәјат тәрзинин күтләви тәблиғи васитәләри, реклам-информасија фәалијјәти, һакимијјәт структурунун лекитимлији, онлара инам вә дикәрләри аиддир.

Фәсил 4. Базар мүнәсибәтләринә кечид дөврүндә Азәрбајчан Республикасы игтисадијјатынын дөвләт тәнзимләнмәси

4.1. Азәрбајчан Республикасында милли игтисадијјатын тәнзимләнмәси хусусијјәтләри

Кејфијјәтчә јени инкишаф сәвијјәсинә чыхаран милли игтисади системин трансформасијасынын һәјата кечирилмәси кими сәмәрәли игтисади инкишафынын мүәјјәнләшдирилмәси әввәл гејд етдикләримизлә сых сурәтдә әләгәдардыр. Онлар инкишаф моделинин дәјишилмәсиндә, иримијаслы ислаһатларын һәјата кечрилмәсиндә вә онун нәтичәләринин мөһкәмләндирилмәсиндә, нисбәтән ғыса бир дөвр әрзиндә (он иләдәк) саһәви структурун кејфијјәтчә јенидәнгурулмасында, капитал тутумлу вә елмтутумлу бөлмәләрдә күчләри чөмләшдирмәк сијасәтини апараматда, диқәр технологијя уклада кечирилмәсиндә ифадә олунур.

Сон вахтларда мүвәффејјәтин милли игтисадијјатын рәғабәтапарма сәвијјәси кими, јә'ни тәсәррүфатын мүәјјән бөлмә вә саһәләриндә рәғабәтли үстүнлүјүн сахланмасы вә артырылмасы бачарығы кими изаһы кениш јайылмышдыр.

Рәғабәт габиліјјәтлик - маһијјәт е'тибары илә милли игтисади гүдрәтин тәмәркүзләшмиш ифадәси, башга сөзлә ону елми-техники, истехсал, тәшкилати-идарәетмә, социал-мәдәни вә мә'нәви потенциалынын мәчмуудур. Бу күч, гүдрәт исә өз нөвбәсиндә, өлкәнин игтисади тәһлүкәсизлијинин, јә'ни артымынын, һәјат сәвијјәсинин, даһили базарын вә милли валјутанын сабитлијини, милли сәнәје базасынын мұһафизәсинин, мәшғуллуғунун вә с. негатив даһили вә харичи амилләрин фәалијјәтиндән асылы олмајараг јалныз даһили еһтијатлар һесабына тә'мин олунма габиліјјәтидир. Һәрчәнд ки, игтисади тәһлүкәсизлик игтисади потенциалы мұхтәлиф олан

өлкәләр үзрә ејни ғайдада баша дүшүлмүр, демәк олар ки, һансы өлкәләр асылылығын, горунмазлығын минимал сәвијјәсинә, мүүјјөн базар вә технолокијалара дахил олманын мәһдудлашдырылмасына, стабиллијә вә мәчму саһибкарлыг рискинин азалмасына наил олурса, дикәрләринә нисбәтән даһа чох нәтичәләр газанырлар.

Нәһәјәт, милли игтисади мүвәффәғијјәт анлајышы, ону милләтин чичәкләнмәсинин сон мәгсәди олан һәјат сәвијјәсиндәки дәјишиклик вә јүксәлишлә әлағәләндирилир. Бу исә чәмијјәтин јени, даһа јүксәк тәләбатларынын формалашмасы вә өдәнилмәсиндә, системи јенидән гура билән дәјәрләрин вә марағларын јарадылмасында, ичтимаи мүнәсибәтләрин аһәнкдарлашмасында, чәмијјәтин һәр бир үзвүнүн даһа чох өзүнүреаллашдырма имканларынын јаранмасында ифадә олунур.

Беләликлә, бу күн милли игтисади мүвәффәғијјәти ән'әнәви вә јалныз кәмијјәт ваһидләрилә өлчмәк дүзкүн олмаз. Онлар өзүндә һәјат сәвијјәсини, игтисади артымы, структур ирәлиләјишләрини, рәғабәт габилијјәтлији, бу вә ја дикәр өлкәдә һәјатын кәјфијјәтини әкс етдирән бүтөв социал-игтисади вә елми-техники индикатор вә амилләрин мәчмууну дахил етмәлидир.

Милли игтисади мүвәффәғијјәтин амилләринә бахылан заман 3 ән мүнүм чәһәт гејд олунмалыдыр.

1. Милләтин мүвәффәғијјәтинин социал-мәдәни зәмини;

2. Онун сијаси-тәсәррүфат мүнһитинин вәзијјәти вә дәјишилмәси;

3. Јенидәнгурма стратекијасы вә инкишафы:

Бәшәри тәчрүбә кәстәрир ки, милли социал-мәдәни ән'әнәләр бир сыра өлкәләрдә, хусусилә Шәрғи Асија өлкәләриндә газанылмыш наилијјәтләрә хејли тә'сир кәстәрмишдир. Бунлар милләтин мә'нәви сағламлығында, онун мә'нәви потенциалында, үстүнлүк тәшкил едән етик

дәјәрләрдә вә давраһыш нормаларында, күтләви шүүрда һөкм сүрән дүнјакөрүшү дурумларында әкс олунмушдур.

Мүхтәлиф өлкәләрин иғтисади инкишафынын әсас амилләринин тәһлили индики дөврдә Азәрбајанын әмәли олараг онларын һамысына көрә чох пис вәзијјәтдә олдуғу һагда нәтичә чыхармаға имкан верир. Онун иғтисади күчү вә сijasи иш бачарығы позулмуш, халг мә'нәви чәһәтдән хејли дүшкүнләшмиш, бүтүн саһәләрдә пешәкарлығын вә ихтисас сәвијјәсинин ашағы дүшмәси һисс едилир. Чәмијјәт даһа да әдаләтсиз олмуш, һакимијјәт идарәәтмә васитәләрини күчлә әлдә сахлајыр, һеч нәјә вә һеч кимә е'тибар галмамыш, макроигтисади мүһит ачыг-ајдын гејри-сабит характер дашыјыр, узунмүддәтли инвестисија мотивләри јохдур. Санки өлкәни дирчәлтмәк вә бирләшдирмәк үчүн лазым олан әсас јохдур.

Сон заманларын һадисәләри бир даһа кәстәрди ки, иш һеч дә базар мүнасибәтләринә кечмәкдә вә һөкүмәтин һәр һансы програмында дејилдир. Бизим үчүн трансформасија просесинин объектив мәнтигини баша дүшмәк вә јалһыз бунун әсасында дәјишикликләрин баш вермә мүһитиндә Азәрбајчанын милли вә бејнәлхалг марагларыны, јени идејаларын дәрк едилмә габилијјәтинин шәраитини, "давраһыш кодексләрини", чәмијјәтин техноложии укладыны, зәрури гурумлары вә дирчәлишин һәрәкәтвәричи гүввәләрини, милләтин иғтисади мәдәнијјәтинин аһәнкини нәзәрә алан узунмүддәтли инкишаф стратекијасыны ишләјиб һазырламаг зәруридир.

Азәрбајчанын әсас милли, марағы өлкәнин өзүнүн рәгабәт үстүнлүјүндән бачарыгла истифадә едән вә ону даим артыран иғтисади вә техноложии чәһәтдән инкишаф етмиш дәвләтә чевирмәк, бунун әсасында халгын һәјат сәвијјәсини јүксәлтмәкдән ибарәтдир. Бу реаллығын дәркиндән онун әмәли олараг һәјата кечирилмәсинә узун јол кечир вә биз харичи тәчрүбәләри нә гәдәр там нәзәрә алмаға чәһд етсәк дә бурада һазыр ресептләр вә

мүвәффәгijjәт дүстурлары јоҳдур. Лакин онун бә'зи нөгтеји-нәзәрләри, шүбһәсиз ки, хүсуси дигтәтә лајигдир.

Сосиал-мәдәни нөгтеји нәзәрдән инди инамларын дағылмасы, чәмијјәтдә сабитләшмиш дәјәрләр системинин вә јөнүмләрин дәјишмәси дигтәти чәлб едир. Игтисади тәнәззүлүн сәбәбләри һеч дә сон нөвбәдә мәһз бу амиллә изаһ олунмур вә биз бәһран дәврүнү мүмкүн олдугча тез кечмәлијик.

Бурада идеолокија мәсәләси мејдана чыхыр. Һәр һансы игтисади стратегија вә ја програмын ишләниб һазырланмасы вә реаллашдырылмасы мүәјјән идеолокијадан кәнарда мүмкүн дејилдир. Һәм дә нәзәрә алмағ лазымдыр ки, идеолокија ислаһаты елә манеәјә чевирмишдир ки, онлар даим ајаға долашырлар.

Узун мүддәт шәхси мүлкијјәти бир варлығ, саһибкарлығы игтисади инкишафын әсас јолу кими гәбул етмәмәк арзусу, күтләви шүүрда вә дәјәрләр системиндә тәһрифләр, "базарын көрүнмәз, әлинин" хиласкарлығына кортәбии инам һәр шәјдән әввәл, идеолокијанын вә онунла әлағәдар хүлјаларын нәтичәси вә гәрар гәбул едән шәхсләрин сәһвидир.

Бизим чәмијјәт үчүн инди һансы идеолокија даһа мүнасиб вә гавраныландыр? Индики анда милләти нечәсә бирләшдирән вә сәфәрбәр едән, хүсусилә бизә зорла гәбул етдирилмиш мүһарибә шәраитиндә идеолокијаны һазырламағ вә күтләви шүүра тәтбиг етмәк мүмкүндүрмү? Бу суалларын чаваблары ислаһатларын реаллашдырылмасы јолуну тапмаға көмәк едәр.

Бурада бир чох чәтинликләр мејдана чыхыр. Биринчиси, игтисади либерализм идеолокијасы вә базар дәјәрләри күтләви шүүрун әталәтли олмасы, орта синфин олмамасы, базар тәсәррүфаты һағгында тәчрүбә вә биликләрин чатышмамасы илә тәлгин едилир.

Икинчиси, дајағы дини көкләрдә (исламда) тапмағ чәһди. Лакин бурада да милләти сәфәрбәр етмәк үсуллары ахтармағ, дини шүүрун реал вәзијјәтини вә

ислам мәдәнијјәтинин мұәјјән хұсусијјәтләрини нәзәрә алсаг, чәтин ки, һәләлик мұвәффәғијјәтлә баша чатдырылсын.

Үчүнчүсү, милли алчалма күчлү амил кими чыхыш едир. Лакин биздә о, һәләлик һәр кәсин гәлбиндән кечән хәттә чатмамышдыр вә Азәрбајҗан чәмијјәтинин өзү исә кәскин тәбәғәләшмиш вә ајрылмышдыр. Газанч, вар-дәвләт, тәрбијә, ишкүзар етика, социал әдаләт вә и.а. кими анлајышлар чох мұхтәлиф чүр баша дүшүлүр.

Инди социал-мәдәни амилләрин әмәли тә'сиринә үмид етмәк чәтиндир. Онлар чох еһтимал ки, дәјишикләр үчүн һәлә узун мүддәт манеә кими галачагдыр. Һәрчәнд ки, дәјәрләр системинин дәјишмәсинә мөгсәдјәнлү тә'сир етмәк вә игтисади мәдәнијјәти јүксәлтмәк, сөзсүз ки, зәруридир.

Демәли, әсас истинады макроигтисади мұһитин формалашмасына јөнәлтмәк лазымдыр. О, дүзкүн сечилмиш стратегија нәтичәсиндә дајаныглы саһибкарлыг мотивләри јарадар вә игтисадијјатда рәғабәт шәраитинә кәтириб чыхарар. Саһибкарлыгын тәдричән социал гүввәјә чеврилмәси (буну игтисади вә сијаси фәаллыгын бә'зи индикаторлары тәсдиг едир), бизнесин јаранмасынын чох бөјүк чәтинликләринә вә негатив тәрәфләринә бахмајараг никбинлик үчүн әсас верир.

Идеолокија вә сијасәт саһәсиндә бүтүн идеоложи гадағанлары көтүрмәк, игтисади мотивләри һәрәкәтә кәтирмәклә, көрүнүр, әсас дигтәти тәблиғата, истеһсал вә тәклифин кенишләндирилмәсинин стимуллашдырылмасына јөнәлтмәк лазымдыр. Саһибкарлыгын јаранмасы вә инкишафы просеси, мұлкијјәтчи инвесторларын мұкафатландырылмасы дәвләтин стратегијасынын биринчи вәзифәси, јени күчлү бюрократијанын (ихтисаслы, пешәкар, вичданлы вә вәтәнпәрвәр әһвал-руһијјәли мә'мурлар) вә сағлам бизнесин иттифагы илә ирәлијә доғру һәрәкәтин әсас гүввәси олмалыдыр.

Бир чох проблемләрин билаваситә истехсалла алагәдар олмасы фактынын е'тираф едилмәси комплекс ислаһата ачар верир. Истехсал саһәсиндә хүсуси секторун зәифлијини нәзәрә алсаг, сәфәрбәрликдә вә ресурсларын бөлкүсүнүн тәнзимләнмәсиндә дәвләтин ролу чәтин ки, истехсала зәрәр вурмадан кәскин ашағы салына билсин.

Әлверишли рәгабәт мүнһити јаратмаг вәзифәләриндән, инвестисија ахынларыны милли сијасәт мәсәләләринә јөнәлтмәкдән әлавә милли сәнаје базасынын горунмасы (инди исә хилас едилмәси) үзрә тәдбирләр дә һәјата кечирилмәлидир. Бу әсрдә демәк олар ки, бүтүн сүр'әтлә инкишаф едән өлкәләр, игтисади чәһәтдән протексионизмин нисбәтән узун дөврләрини кечмишләр. Азәрбајҗан исә базар игтисадијјатына доғру һәрәкәтә хүсусилә ағыр вәзијјәтдә, игтисадијјатын саһәләриндә реал рәгабәт үстүнлүјүнүн чох дар спектриндә, дүнја стандартларына көрә зәиф милли истехсалчыларын олмасы шәраитиндә башлајыр. Лакин дүнја тәчрүбәси ејни заманда ону да көстәрир ки, протексионизмин негатив нәтичәләри инһисарчы структурларын сындырылмасына јөнәлдилмиш игтисади сијасәтлә, гијмәтләрин вә хариҗи инвесторларын тәнзимләнмәси илә, "ачыг" вә "гапалы" бөлмәләрин оптимал нисбәтинин артырылмасы илә, милли валјутанын мүдафиә едилмәси илә, ихрач едәнләрин стимуллашдырылмасы илә гисмән реаллашдырыла биләр. Бүтүн бу тәдбирләр али мәгсәдә - дүнја игтисадијјатынын инкишафынын узун мүддәтли ән'әнәләри нәзәрә алынмагла истехсалын сәмәрәли структурунун формалашмасына табә едилмәлидир.

Бундан әлавә һәләлик орта мүддәтли перспектив үчүн чәмијјәтин инкишаф прогнозуну өзүндә сахлајан сәнәд ишләјиб һазырламаг зәруридир. Республикаја вә саһибкарлара тәкчә ганунлар вә мүнһит дејил, һәм дә истигамәтләр, инкишафын дәгиг ифадә едилмиш мәгсәдләри вә онларын әлдә олунмасы үчүн көстәрилән

вәсаитләр лазымдыр. Онларсыз идарәетмә өз сүканыны итирир.

Индики дөврдә Азәрбајчан макроигтисади јенидәнгурманы һәјата кечирмәјә чәһд едир. Республикада базар игтисадијјатына кечидин конкрет јолларынын ахтарышы кедир. Мүлкијјәтин вә базар мүнәсибәтләринин принципчә јени субјектләрин формалашмасынын әсасы кими гејри-миллиләшдирмә вә өзәлләшдирмә курсу кәтүрүлмүшдүр.

Республикада базар инфраструктуру формалашыр: коммерсија банклары шәбәкәси јараныр, биржа тичарәти сүр'әтлә инкишаф едир, сығорта компанијалары јараныр. Гијмәтләрин либераллашдырылмасы һәјата кечирилмиш, лакин республиканын игтисадијјаты инһисара алынмыш галдығына кәрә бу, гијмәтләрин сәвијјәсинин јүксәк галмасына сәбәб олур. Гијмәтләрин сәрбәст бурахылмасы һәләлик рәғабәтин стимулашдырылмасына вә истәһсал артымына кәтириб чыхармамышдыр.

Азәрбајчанда онун ардычыл олараг дүнја тәсәррүфат әлагәләринә вә бејәлхалг әмәк бөлкүсүнә дахил олмасынын зәрури шәрти кими ачыг игтисадијјат принципи е'лан едилмишдир. Нефт хаммалы ресурсларынын мәнимсәнилмәси, нефт-кимја, машингајырма, енеркетика, АСК вә с. мүүссисәләринин тикинтиси вә јенидән гурулмасы үзрә харичи трансмили корпорасијаларла бөјүк мугавиләләр бағланыр.

Базар игтисадијјатына кечид гысамүддәтли иш дејилдир. Сәһбәт бүтүн игтисади структурун вә сәсиал мүнәсибәтләрин мәрһәләләрлә јенидән гурулмасындан кедир. Игтисади ислаһатларын апарылмасы вә суверен Азәрбајчанын тәшәккүл тапмасынын башланғычы дәрин игтисади бөһранларла мүрәккәбләшир. Сәнајә вә истәһлак тә'јинатлы мәһсулларын бурахылышы дурмадан азалыр. Бөһран просеси сон илләр хусусилә күчләнмиш, макроигтисади гејри-таразлыг дәринләшмишдир. Әсас проблем исә узун мүддәтли игтисади вә сәсиал

мәнафеләрә әсасланан мүнһүм игтисади фәалијјәтә марағын итмәсиндәдир. Бунун әвәзиндә еһтикар-тичарәт васитәчилик сазишинә еһтирас дурмадан артыр.

Базарын вә рәғабәтин олмамасы шәраитиндә "сәрбәст гijмәтләрдән" истифадә едилмәси истеһлак тәләбинин азалмасына сәбәб олмушдур.

Милли валјутаја кечид социал игтисади ислаһатларын асылы олмајан курсунун апарылмасы шәртидир. Бејнәлхалг малијјә тәшкилатларынын, һабелә бир сыра апарычы өлкәләрин, о чүмләдән ислам өлкәләри башчыларынын мүдафиә етмәләри һаггында разылыг әлдә едилмишдир.

Игтисади бөһранын ганунаујғун нәтичәси социал саһәнин ашағы дүшмәсидир. Истеһсалын тәнәззүлү, малијјә системинин дағылмасы автоматик олараг әһалинин һәјат сәвијјәсинин енмәсинә кәтириб чыхарыр. Һесабламалара көрә 1990-чы иллә мугајисәдә Азәрбајчан әһалисинин рифаһ сәвијјәси 3 дәфә ашағы енмиш, әһалинин 90 %-дән чоһу јохсуллуғ һәддиндән ашағы дүшмүш, бүдчәдән малијјәләшдирилән саһәләрин ишчиләринин орта әмәк һаггы минимал истеһлак "сәбәтиндән" хејли ашағы сәвијјәдә олмушдур. Республикада әһалинин социал групларынын кәскин гүтбләшмәси баш верир. Бу процес кичик вә орта бизнеси инкишаф етмиш өлкәләрдә чәмијјәтин орта синфинә сөјкәнән, чоһсајлы иштиракчыларынын формалашмасыны ләнкидир. Республиканын ајры-ајры рекионлары үзрә адамбашына кәлирләр гејри-бәрабәр вә хејли фәрғлидир.

Нәтичәдә бу күн, јүксәк мәһсулдарлыгы әмәјин игтисади вә социал стимуллары там позулмуш, елмитахники вә социал-игтисади тәрәггijә реал тәһлүкә јарадан инвестисija фәалијјәти горхулу сурәтдә сәнмәјә башламыш, күнбөкүн даһа тәһлүкәли һал олан чәмијјәтин социал парчаланмасы күчләнмишдир.

Азәрбајчан инзибати системин буховларыны јалныз инди өзүндән атыр, базар мүнәсибәтләри вә онларын

тәнзимләјичиләри исә һәләлик јеничә формалашыр. Ејни заманда республикада дәјишикликләри мүрәккәбләшдирән вә ислаһатларын кедишини ләнкидән тоталитаризм вахтындан галан бир сыра амилләр вардыр. Онлара ашағыдакылары аид етмәк олар:

- игтисадијјатын биртәрәфли хаммал истигамәти;
истеһсалын јүксәк сәвијјәдә инһисара салынмасы, ири мүәссисәләрин дәвләт мүлкијјәтиндә чәмләшмәси, бу азад рәгабәтин инкишафына манеә јарадыр.
- фәрди, хүсуси секторун вә базар инфраструктурунун инкишаф етмәмәси;

Гәрбин базар стандартларыны Азәрбајчанын конкрет шәраитинә ујғунлашдыраркән өлкәнин хүсусијјәтини нәзәрә алмаг зәруридир. Бу, тәсәррүфатчылыг вә мүлкијјәт формаларына, социал тә'минатын сәвијјәсинин тә'јин едилмәсинә, әмәк мүнәсибәтләри моделләринә, игтисадијјатын дәвләт тәнзимләnmәси дәрәчәсинә аиддир. Шәрг вә Гәрб сивилизасијјасынын ән'әнә вә нормаларынын бирләшдији Азәрбајчан Республикаында базарын өз модели лазымдыр. Бу заман социал-мәдәни амилләрин, хүсусилә әһалинин социал тәркиби, сијаси, һәрби вәзијјәт, милли етник ән'әнәләр, јашајыш дәјәрләринин гавранмасы кими амилләрин вачиблијини унутмаг олмаз. Ән'әнәви социал мүнәсибәтләрин јерли институтлары - ичмалар, јерличилик, гәбиләчилик дә чох күчлүдүр.

4.2. Милли игтисадијјатын дәвләт тәнзимләnmәси системинин формалашмасы мәрһәләләри

Игтисади ислаһатларын кедишинин тәһлили онларын јухарыдан инзибати гәјдада һәјата кечирилдијини көстәрир. Ејни заманда јахын кәләчәкдә игтисадијјатын дағылма просесинин дајанаचाғыны, бүтүн истеһсал мүнәсибәтләри системинин базар характери алмаға башлајачағыны нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Бу јолда мүәјјән

мөрһөлөлөр мүмкүндүр. Онларын һәр бири республикамызы ардычыл олараг сивилизасијалы базара јахынлашдырачагдыр.

Јахын кәләчәкдә бизим игтисадијјатын базара һеч олмаса ики мөрһөләдә кечәчәји вә ола билсин ки, үчүнчү мөрһөләнин өјрәнмәјә башланаचाғы тәсәввүр едилсин. Бу мөрһөлөлөр һансылардыр?

Биринчи мөрһөлә артыг башланмышдыр. Бу мөрһөлә гејри-базар институтларынын сындырылмасы вә базар мүнәсибәтләринин јарадылмасыдыр. Һәмин мөрһөләнин хүсусијјәтләри ашағыдакылар олачагдыр:

- республиканын халг тәсәррүфатына мөркәзләшдирилиш директив рәһбәрлик институтларынын базар мүнәсибәтләринин дәвләт тәнзимләнмәси институтлары илә әвәз едилмәси;

- гејри-миллиләшдирмә вә өзәлләшдирмәнин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә истәһсал мүнәсибәтләринин әксәр һиссәсинин коллектив вә хүсуси мүлкијјәт объектинә чеврилмәси;

- гијмәтләрин ејни заманда либераллашдырылмасыны, коммерсија кредитләринин инкишафыны, мәһсулун чешидинин сечилмәси үчүн әмтәә истәһсалчысы һүгугуну, онун истәһсалынын һәчмини, һәр бир хаммал тәдарүкчүсү илә мүгавиләләр бағланылмасыны, сатыш базарына чыхарылмасыны вә с. нәзәрдә тутан мүәссисәләр арасында үфүги әлагәләр системинин тәшәккүл тапмасы;

- истәһсалын инһисарсызлашдырылмасы үзрә комплекс тәдбирләрин һәјата кечирилмәси, рәгабәт мүнәсибәтләринин инкишафы саһәсиндә илк аддымларын атылмасы;

- ичтимаи мәһсулун әксәр һиссәсинин истәһсалына нәзарәт тәнзим едә билән базар инфраструктурунун (мүхтәлиф нөв биржа, брокер фирмалары, коммерсија банклары шәбәкәси, гејри-дәвләт сығорта вә тәқрар сығорта ширкәтләри, аудитор хидмәтләри вә и.а.) әсасынын јаранмасы.

Бүтүн бу мәрһәлә мүддәтиндә игтисадијјатын идарә вә тәнзим олуна системинин көһнә вә базар формаларынын тәрәфдарлары арасында мүбаризә лабүддүр.

Биринчи мәрһәләнин хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, кәнч базар игтисадијјатыны көһнә тәсәррүфат механизминдән вә көһнә социал менталитетдән зорла ајрылмагла мејдана кәләрәк дәрһал фәалијјәтинин таразлыгы вә сәмәрәлијјинин јүксәк сәвијјәсинә чата билмир. Мәсәлә тәкчә онун мүһафизәкар гүввәләрин ачыг вә кизли мүгавимәти шәраитиндә фәалијјәт көстәрәчәјиндә вә она дағылмыш малијјә-пул системи, һабелә узун илләр ичтимаи истәһсалын хаммал вә ағыр сәнајә сәһәләринин хејринә јаранмыш структурунун деформасијасынын тә'сир көстәрәчәјиндә дејилдир. Проблем һәм дә бахылан биринчи мәрһәлә әрзиндә кәнч базар механизминин чәтин кечид дөврү шәраитиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмәси үчүн һәләлик кифајәт гәдәр тәчрүбәси вә зәрури әталәтинин олмајачағындадыр. Бу о демәк дејилдир ки, социал-игтисади инкишафда, үмумијјәтлә һеч бир тәрәгги олмајачагдыр. Тәрәгги лабүддүр, лакин игтисадијјатын вәзијјәтини кифајәт гәдәр дәјишмәјә, әһалинин һәјат сәвијјәсини кәскин јүксәлтмәјә кифајәт едәчәк ' дәрәчәдә олмајачагдыр. Бундан әлавә гејд етмәк лазымдыр ки, институтсионал дәјишикликләр нисбәтән хејли сүрәтлә баш верир. Темпдәки бу фәрг илкин мәрһәләдә базар игтисадијјатына кечид заманы әсас манәәдир. Доғрудан да, әкәр институтсионал ислаһатлар сәмәрәлидирсә, онда онлар әввәлки мәһдудијјәтләри (гытлыг, приоритетләр системиндә тәрәддүдләр, гијмәтләрин гисмән деформасијасы) јох олмасыны вә онларын базар игтисадијјаты гәјдаларына (малы сатмағын зәрурилији, малијјә мәһдудијјәтләри, рәгабәт) чаваб верән јениләри илә әвәз едилмәсини ифадә етмәлидир.

Инди инкишаф етмиш көрүнән мүәссисәләр вә республиканын бүтөв рекионлары артыг белә олмајачаглар, әвәзиндә исә дикәрләри инкишаф етмәјә

башлајачаглар. Тутаг ки, либерал нәзәријјәнин тәсдиг етдији кими, дүзкүн истифадә едилмәјән капиталы вә адам ресурсларыны азад етмәк үчүн зәрәрли мүәссисәләр бағланылыр. Лакин бунунла иши битмиш һесаб етмәк сәһв оларды. Гејри-сәмәрәли мүәссисәләр диқәр мүәссисәләрин тәдарүкчүләри вә мүштәриләридирләр. Бунлар, диқәр мүәссисәләр рентабелли олсалар белә, өз тәдарүкчүләрини вә ја өз сатыш базарларыны итирирләр. Әлбәттә, нәзәри чәһәтдән мүлаһизә жүрүдәрәк онлар башга мәнбәләр вә базарлар ахтара биләрләр. Лакин белә дүшүнмәк кобуд садәләшдирмәјә јол вермәк демәк оларды.

Һагтында сәһбәт кедән вә макроигтисади деформасијаны әкс етдирән "инкишаф етмиш социализм" вахтындан бизә мирас галмыш технологи мөдәнијјәт, хаммал тәдарүкү истисна олмагла кечмиш совет тәдарүкчүсү вә мүштәрисини гәрб тәдарүкчүсү вә мүштәриси илә әвәз етмәјин чох чәтин олдуғуну кәстәрир. Биринчи һалда әсас манеә технологи ујушмазлыг, икинчи һалда исә, сәрт рәгабәтли базарын тәләб етдији чох јүксәк характеристикалар олачагдыр.

Мәнзәрәнин тамлығы үчүн гејд едәк ки, бир саат әрзиндә ихрач етмәк олмаз. Әкәр кејфијјәт вә гијмәт арасында тәләб олуна нисбәт јаранса белә, бөлкү шәбәкәси вә сатышдан сонракы хидмәт олмазса, мал базара кирмәјәчәк. Беләликлә, гејри-рентабелли мүәссисәләрин мүфлис е'лан едилмәси, әввәлләр рентабелли сајылан мүәссисәләрин гејри-рентабеллијинә кәтириб чыхарачагдыр. Там мүфлисләшмәјә икинчиләр әлавә олунар вә бирликдә игтисадијјатда мүвәффегијјәтсизлик јарадарлар.

Она көрә биринчи мәрһәләнин әсас вәзифәси микро вә макроигтисади структурлара ујғунлашмаға вахт вермәк үчүн дәјишиклик темпинин кифајәт гәдәр јавашлығыны вә ујғунлашмасынын зәрурилијинин шүбһә алтына алынмамасы үчүн ејни заманда кифајәт гәдәр тезлијини

тәмин едән сijasәт һәјата кечирмәклән ибарәтдир. Әкс һалда истәһсал системинин бүтүн бөлмәләринин тәркиб һиссәләринә парчаланмасы, тәләбин ашағы дүшмәси вә лабүд тәшвиш нәтичәсиндә республика, деформасиялы инкишафдан игтисадијјатын зәиф инкишаф нөвүнә кечмәјә мејл етмиш олур. Беләликлә, мәсәлә тәкчә радикал тәдбирләрин гәбул олунмасында дејил, һәм дә онларын ардычыл һәјата кечирилмәсини тәмин етмәкдәдир.

Икинчи мәрһәлә - базар мүнәсибәтләрини өзүндә бирләшдирән жарысивилизасиялы базарын јарадылмасы, базарын ајры-ајры институтлары арасында әләгәнин күчләндирилмәси, мүнәсисәләрин базар мүнәти илә реал гаршылыгы фәалијјәтин инкишаф етдирилмәси мәрһәләсидир. Бу мәрһәлә ашағыдакылары нәзәрдә тутур:

1. Үмуммилли мигјаслы приоритетә ујғун дәвләт тәнзимләмә системи васитәсилә базар - әмтәә истәһсалчылары вә базарын диқәр контрагентләр топлусу илә сәмәрәли идарәетмә саһәсиндә зәрури вәрдишләрин әлдә едилмәси;

2. Базар институтларынын ваһид базар системиндә интеграсиясы, үмуми базар фазасынын формалашмасы;

3. Игтисадијјатын, капиталын мәркәзләшмәси вә тәмәркүзләшмәси просесләри васитәсилә инкишафы вә бу просесләрин әсасында республиканын халғ тәсәррүфатында ири структур дәјишмәләринин һәјата кечирилмәси;

4. Өзәлләшдирмә просесинин даһа да инкишаф етдирилмәси, банк капиталынын ролунун күчләндирилмәси;

5. Республика әһалисинин әксәријјәтинин давраһнынын базар мүнәсибәтләри шәраитиндә јашајыш гәјдаларына ујғунлашдырылмасы.

Икинчи мәрһәләнин фәргләндиричи чәһәти базар механизминин тәшәккүл тапмасы үзрә мүнәризәнин сөнмәсидир. Көрүнүр бу мәрһәләдә өзүнү тәлим просесиндә ајры-ајры әһали тәбәгәләринин базар

мүнасибәтләринин хусусијјәтләринә алышмасы әсас олачагдыр. Бунунла бәрабәр нормал базар игтисадијјатына хас олан мүбаһисәләр мејдана чыхачагдыр: зәһмәткешләрин ишлә тәмин олунмасы, социал тәминатлар системинин јахшылашдырылмасы уғрунда мүбаризәси, әмтәә истехсалчылары вә дәвләт тәнзимләмә институтлары арасында, әмтәә истехсалчыларынын өзләри арасында мүбаризәләр вә с.

Бу мүбаризәләрин даһа чох инкишаф етмиш өлкәләрдә олдуғу кими ичтимаи вә ганунверичилик консенсусунун сырф сивилизасијјалы методлары илә арадан галдырылачағыны тәсәввүр етмәк чәтиндир. Мәһз она кәрә дә игтисадијјатымызын икинчи мәрһәләсинә јалныз јарысивилизасијјалы базарын тәшәккүл тапма мәрһәләси кими бахмағ олар.

Үчүнчү мәрһәлә (јахын кәләчәјин һүдудларындан кәнара чыхыр) - сивилизасијјалы базара, даһа доғрусу дүня бирлијинә интеграсија олунмуш социал јөнүмлү базар игтисадијјатына кечид мәрһәләсидир.

Әввәла, игтисадијјатымызын мәһз һансы моделлә кедәчәји, бу моделин хусусијјәтиин нәдән ибарәт олачағы мәлум дејилдир. Икинчиси, инди, Гәрбин вә Шәргин даһа чох инкишаф етмиш өлкәләри үчүн сәчијјәви олан базар мүнасибәтләри ХХІ әсрин әввәлине мүәјјән дәјишикликләрә мәруз галачагдыр. Мәсәлән, базарын тәкамүлүнүн Јер күрәсинин горунмасынын еколожи системинин инкишафы вә ја космик сивилизасијјанын тәшәккүлү јолу илә кедәчәји истисна олунмур. Лакин тәсдиг етмәк олар ки, бу мәрһәләдә инкишаф етмиш өлкәләрдән бизим базар мехнизмләриндән истифадә етмәјимиз, елми-техники потенсиалын ишләдилмәси, рифаһ сәвијјәси саһәсиндәки керилилијимиз кет-кедә даһа да азалачагдыр. Кечид дәврүндә вә кәләчәкдә республикада гарышығ, чохукладлы игтисадијјатын формалашачағыны нәзәрдә тутмағ олар. Мүлкијјәт вә тәсәррүфатчылығын дәвләт бөлмәси илә бәрабәр, хусуси,

кооператив, ассосиасија, коллектив вә һабелә бәләдијјә формалары инкишаф едәчәкдир. Һәр бир мүлкијјәт формасы бир-бирини тамамлајараг үзви сурәтдә базар фәалијјәти режиминә дахил олачаг вә игтисадијјатда һарада даһа сәмәрәләлијинин "јерини" тапачагдыр. Буну дүнја тәчрүбәси тәсдиғ едир вә республиканын тарихи ән'әнәләринә ујғундур. Ејни заманда һәм харичи капиталын иштиракы илә, һәм дә тамамилә харичи саһибкарлара вә башга дәвләтләрә мәнсуб олан мүәссисәләр инкишаф едәчәкләр. Беләликлә, базар игтисадијјаты чох ағыр социал нәтичәләрә кәтириб чыхаран дәвләт бөлмәсинин хүсуси бөлмәјә "ингилаби" чеврилиш нәтичәсиндә дејил, тәбии, тәкамүл јолу илә јараначагдыр.

Милли игтисади сијасәтин бу күнки әсас вәзифәси бөһрандан чыхышын фөвгәл'адә програмыны ишләјиб һазырламаг вә фәал дәвләт тәнзимләнмәси јолу илә игтисадијјаты ардычыл олараг сабитләшдирмәкдән ибарәтдир.

Ејни заманда Азәрбајҹанда һәјата кечирилә игтисади тәдбирләрин тәһлили кәстәрир ки, һәләлик игтисадијјатын таразлашдырылмыш инкишафына јөнәлдилмиш там, узунмүддәтли игтисадијјатын дәвләт тәнзимләнмәси сијасәти ишләниб һазырланмамышдыр. Сабитләшмә үзрә һәјата кечирилән тәдбирләри там сурәтдә Азәрбајҹан республикасынын игтисади сијасәти шәклиндә тәсәввүр етмәк олмаз.

Бунунла белә дүнја тәчрүбәси кәстәрир ки, әкәр програм тәкчә ајры-ајры дејил, һәм дә өз араларында әлагәләри олмајан тәдбирләри бирләшдирисә, онда милли игтисадијјатын формалашмасында мүвәффеғијјәт газанмаг олмаз.

ИСТИФАДЭ ОЛУНМУШ ЭДЭБИЈАТ

1. Абалкин Л. Роль государства в становлении и регулировании рыночной экономики. Вопросы экономики Н 6, 1997.

2. Американское государство накануне XXI века, Москва, Наука, 1990.

3. Вәлијев Т.С. Базар игтисадијјатынын формалашмасында саһибкарлығын ролу, Игтисад елмләри: нәзәријјә вә практика Н 2, 1994.

4. Государство и экономика развитых капиталистических стран в 80-х годах, Москва, 1989.

5. Әһмәдов М.А. Јени игтисади системә кечид мәрһәләсиндә милли игтисадијјатла - милли базарын формалашмасынын гаршылығыла әләгәси. Игтисад елмләри: нәзәријјә вә практика, Н 1-2, 1998

6. Западная Европа: парадоксы регулирования, Москва, 1989.

7. Кейнс Дж. Избранные произведения, Москва, 1993

8. Корнаи. Пути к свободной экономике, Москва, 1990

9. Куренков Ю.В., Смирнова С.А., Петров В.К. Материальное накопление в условиях рыночной экономики, Москва, Наука, 1991

10. Лившиц А.Я. Введение в рыночную экономику, М.Станкин, 1992

11. Линдвуд Г., Гайгер. Макроэкономическая теория и переходная экономика, Москва, Инфра-М, 1996

12. Макконел К.Р., Брю С. экономикс, Москва, 1992

13. Мејбуллајев М.Х. Јени игтисади системә кечид проблемләринин һәллиндә дәвләтин ролу, Игтисад елмләри: нәзәријјә вә практика, Н 1-2, Бақы, 1998.

14. Налоги в механизме хозяйствования, Москва, Наука, 1991

15. Осадчая И.М. Современное кейнсианство. Москва, Мысль, 1971